

**1890 YILINA KADAR OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE
ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA İNGİLTERE’NİN
ROLÜ**

*(The British Role in Appearance of Armenian Problem According to
Ottoman Archive Records Until 1890)*

Öğr. Gör. Zeynep ALTINTAŞ*

ÖZET

Osmanlı Devleti’nin güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte toprak kaybetmesi, büyük devletler olarak nitelendirilen İngiltere, Fransa ve Rusya’nın başı çektiği pek çok devletin İmparatorluğun topraklarından pay kapma, bunun mümkün olmadığı durumlarda da zamanın güç dengeleri çerçevesinde rakip devletlerin bu topraklardan pay kapmasına engel olma siyaseti izlemelerine neden olmuştur. Büyük devletlerin en başta geleni ise o dönemde İngiltere’dir.

İngiltere, Rusya’nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’nda elde etmiş olduğu, Ortodoks Hıristiyan tebaanın koruyucusu unvânına da dayalı olarak Yunan bağımsızlık hareketini destekleyerek Doğu Akdeniz’de İngiltere’nin tarihi Hindistan yolunu tehdit eder bir pozisyonu yakalamasından son derece rahatsız olmuştur. Ayrıca, Rusların kendi topraklarında 1829-1830’larda kurdukları küçük Ermenistan bölgesini, Osmanlı Devleti aleyhine güneye doğru genişleterek sıcak denizlere inme, Kafkaslardan Doğu Anadolu’ya ve Basra ile İskenderun Körfezlerine inerek bir Ermeni toprağı yaratma plânları, İngiltere’nin bu bölgelerde yaşayan Ermenilerle ilgilenmesini kendi menfaatleri açısından zarurî kılmıştır.

İngiltere, bu nedenle öncelikle Protestan Ermeni Cemaati varlığını ortaya çıkararak bunların Osmanlı Millet Sistemi içinde yer almasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti’nin Berlin Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalması ve bu Antlaşmada Ermenilerin haklarıyla ilgili taahhüt altına girmesi, İngiltere’nin de taraflardan biri olması, İngiltere’nin Ermeniler konusunda daha aktif hale gelmesini temin etmiştir. Bölgede bulunan konsolosları vasıtasıyla Ermeniler konusunda, Osmanlı Devleti’ne sürekli müdahale etmiş, Batı’da Ermeni sorununun ortaya çıkmasında, kamuoyu oluşturulmasında, maddî ve manevî desteğini esirgememiş, isyancı Ermenilere her türlü desteği vermiştir.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Anahtar kelimeler: Rusya, Kafkaslar, Doğu Akdeniz, Hindistan Yolu, Protestan Cemaati, Berlin Antlaşması, İslahatlar.

ABSTRACT

The group of countries led by France, England and Russia were trying to get their share when possible or otherwise avoid other countries to get what they want after the Ottoman Empire start loose both power and land. After Russians gained the orthodox christians guardian position through Küçük Kaynarca Agreement in 1774 and their support to Greek Independence movement threatened the British interest in the Eastern Mediternian which was their historical Indian route. Especially Russian move to establish a small Armenian region in 1829-1830's and to expand this region toward South with main interest to reach hot seas and Caucasia to Eastern Anotolia and to Persian Gulf disturbed England. As a first move, England created a protestantArmenian group and placed them into the Ottoman National System. After the Ottoman Empire had signed Berlin Agreement which included promises about the Armenians caused England to actively involve constantly in related with Armenian issues through their consulates in the region. Besides their involvement in this issue, they also supported them in rising the Armenian problem in west both with money and publicizing the problem in press. They also supported the fighting Armenian Commitas.

Key words: Russia, Caucasia, Eastern Mediternian, Indian Routa, Protestant Armenians Group, Berlin Agreement, Reforms.

A- ERMENİ VE ERMENİSTAN KAVRAMLARI

a) Ermenilerin Kökeni:

Ermenilerin kökenleri ve coğrafyaları hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Bununla beraber Ermeniler, Nordik ve Alpin ırkları karışımı bir halk olarak kabul edilir. Yerli ve göçmen Hint-Avrupalı unsurların karışımından oluşmuşlardır. M.Ö. VI. Asırda Yunan kaynaklarında "Armina" adı ile anılırlar, genellikle esmer, orta boylu, brakisefal (yuvarlak başlı) apotomosefal (arkası düz başlı), saç ve göz renkleri koyu kişilerdir. Bazı kaynaklara göre , Ermeniler, Balkanlardan Ortadoğu'ya göç etmiş bir kavimdir. Bazı kaynaklara göre de Ermenilerin, İran ile Türkiye arasındaki yüksek platolarda yaşamış Urartular'a akraba bir kavim oldukları iddia edilmiş, Ermenilerin Urartularla akraba olmadıkları dile getirilmiştir.

Mevcut kaynaklara göre, M.Ö VI. Yüzyılın sonlarına doğru İranlıların egemenliği altında yaşarlarken 521 ve 519'da bağımsızlık için ayaklanmışlar ise de bunda başarısız olmuşlardır¹. Bunların satraplık halinde hayatlarını sürdürmelerine müsaade edilmiştir. 331'de Büyük İskender'in bölgeyi işgal etmesi üzerine onun yönetimine dahil olmuşlar, ardından da Romalıların hakimiyetlerine girmişlerdir². Bundan sonra da Arapların hakimiyetlerini kabul etmek durumunda kalmışlardır³. İslâmiyetin Doğu Anadolu'da ve Kafkaslarda yayıldığını gören Bizanslılar, Ortodoks kilisesinin de teşvikiyle bu bölgeleri almak için harekete geçmiş ve 970'den itibaren Abbasi kuvvetlerini yenmeye başlamışlardır. Bölgeye hakim olan Bizanslılar, Hıristiyanlığın Gregoryan mezhebine inanan Ermenileri zorla kendi mezheplerine girmeye zorlamışlardır. Mezhep değiştirmek istemeyenleri de Klikya'ya sürmüşlerdir. Müslüman Araplardan geniş bir dinî hoşgörü gören Ermeniler, kendi dindaşlarının mezhep değiştirme baskılarından oldukça sıkıntı çekmişlerdir⁴. Daha önce İran-Roma, sonra da Bizans Arap çatışmalarına sahne olan bu coğrafya, güçler arasında tampon bölge olma durumunda kalmıştır. Bu dönemde Ermeni ve Ermenistan büyük sıkıntılara maruz kalmıştır⁵.

Bizanslıların mezhep tutuculuğuyla Ermenilere bu bölgede yaptıkları baskılar devam ederken bu dönemlerde bölgeye Selçuklu Türkleri'nin gelmeye başladığı görülmektedir. Selçuklular bu keşif hareketleri esnasında Çağrı Bey, vasıtasıyla Vaspurakan ve Ani Ermeni Prenslükleri ile de sıcak temasa geçmişlerdir. Ermeniler, Bizans baskılarından bunaldıkları için, Selçuklulara karşı düşmanlık göstermek yerine bilâkis onları benimsemişler, yakınlık göstermişlerdir⁶. Türklerdeki bu dinî hoşgörüyü fark eden Ermeniler, toleranslı olarak gördükleri Türk idaresine karşı sempati beslemişler, Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sürecinde zaman zaman yardımcı bile olmuşlardır⁷. Ermeniler, yönetimlerinde elde ettikleri dinî inanç ve faaliyetlerine hiçbir şekilde karışmayan Selçukluları, çok kolay

¹ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, 2. basım, Ankara 1993, s. 10-12.

² Gürün, Ermeni Dosyası, s. 10-12.

³ Detaylı bilgi için bkz. Urfalı Mateos Vekâyinâmesi, (Türkçe tercümesi H.D. Andraesyan), Ankara 1962, s. 80-99.

⁴ Esat Uras, , Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2. Baskı, Belge yayınları, İstanbul 1987, s.127- 128.

⁵ Uras, a. g. e., s. 128-129.

⁶ Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın no: 3433, s. 8; "Ermeniler, kendilerine zulüm ve hakâret eden Bizanslılardan nefret ederlerdi. Bu yüzden, Ermeniler, Türklere kolaylık sağladılar. Doğu Anadolu'dan, Klikya'dan, Orta Anadolu'dan bir çok Ermeni, Türk Ordularının önüne düştü, yol gösterdi.", Mehlika Aktok Kaşgarlı, Klikya Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara 1990, s. 102.

⁷ Ali Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1983, s. 13, 14.

benimsemişler içtenlikle onların vasalı olmayı kabul etmişlerdir. Türklerle hoşgörü içersinde geliştirdikleri iyi komşuluk ilişkileri ve bunun sonucunda elde ettikleri ekonomik refah, Ermeniler açısından iyi bir kazanım ve statü olmuştur.

b- Osmanlı İdaresine Girişleri

Ermeniler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin durumunun zayıflayıp ardından Devlet'in Beylikler olarak dağılması sürecinde, ciddi hiçbir dinî ve siyasî sorunla karşılaşmamışlardır. Selçuklulardan ve diğer Türk devletlerinden edindikleri etnik ve dinî hoşgörü ayrıcalığı, Osmanlı Devleti idaresine girme konusunda, Ermenilerde bir tereddüt uyandırmamış bilâkis geçmişteki hoşgörü ve ayrıcalık referansları, dinî serbestiyet, Ermenileri, Osmanlı idaresine girme noktasına aktif olarak teşvik etmiştir.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Hıristiyan Ortodoks tebaaya vermiş olduğu, dinî serbestiyet ve dinî yaşam hakkının gereklerini en geniş manada yerine getirme hürriyetlerini Fener Patrikliğine tanınmasının hemen ardından, bu hakların aynısını, 1461'de kurulan Ermeni Patrikliğine de tanımıştır⁸. Patrikliğe seçilen kişi, Ermenilerin, dinî ve milli işlerini üstlenmekle Padişah'ın emirlerinin yerine getirilmesine aracılık etmekteydi. İstanbul'da ilk defa Ermeni Patrikliği'ne tayin edilen kişi Piskopos Yovakim'dir . Yovakim'in görevi, Ermeni kilisesi ve milletin işlerini idare etmek, din ve mezheplerini korumak, Ermeni dinî kurumlarıyla bunların gelirlerinin zarara uğratılmasına engel olmak ve milletle ilgili bütün iş ve konularda yargılama hak ve görevini gerçekleştirmektir⁹. Bu hak ve görevler, Ortodoks Patrikliği'ne verilen hak ve görevlerin aynısı olup, değiştirilmeden kabul edilmiş ve Fatih Sultan Mehmet'ten sonra başa geçen bütün padişahlar tarafından hiç bir değişikliğe tabi tutulmadan uygulanmıştır. Böylece Ermeniler, en geniş anlamda Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayarak Ortodoks Patrikliği'nin hak ve yetkilerine kavuşmuşlar, dinî serbestiyet ile dünyevî eğitim ve öğretimlerini, kendi istedikleri temellere dayandırma haklarına sahip olmuşlardır¹⁰.

⁸ BOA. HR. SYS, 2822/42. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens avant et après la proclamation De La Constitution Ottomane, République de Turquie Direction Générale des Archives d'Etat du Premier Ministère Publication de la Direction du Département des Archives Ottomanes, No: 51, Seconde Edition, Ankara 2001, s. 8.

⁹ BOA. HR. SYS, 2822/42; Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens avant et après la proclamation De La Constitution Ottomane, s. 8.

¹⁰ Saray, a. g. e., s. 10.

Ermeni Patrikliği'nin kuruluşu ve Ermenilerin dinî hürriyetlerini yerine getirme konularındaki çalışmaları, Osmanlı toprakları dışında başka bölgelerde yaşayan Ermeniler için de örnek olmuş çok sayıda Ermeni, Osmanlı idaresinde daha rahat bir şekilde dinî ve dünyevi hayatlarımızı sürdürebiliriz, düşüncesiyle, Osmanlı topraklarına göç etmişler bunların çoğu da İstanbul'a yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağladığı uygun yaşam ortamından en geniş anlamda yararlanmışlar, büyükelçi, genel müdür, müsteşar, bakan gibi devlette en üst düzey görevlere gelmeyi başarmışlardır¹¹.

c-Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkış Süreci

Osmanlı Devleti, on beşinci ve on altıncı asırlarda Avrupa'da tam bir hakimiyet kurma başarısını göstermiştir. Bu durum çok önemli bir siyasî öge olarak, ortaya çıkmaktadır. Bu oluşum, Avrupa'daki feodal yapının dağılması sürecini doğrudan etkilemiş olmasının yanı sıra, Avrupa'nın yeni ticaret yollarını bulmasına, yeni keşifler yapmalarına da dolaylı olarak bir zemin hazırlamıştır. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Fransa siyâsetinde de görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti, bu hâkimiyetini bir yandan üstün askerî güce, öbür taraftan da Avrupa'nın iç çatışma temellerine odaklı bir siyâset dizaynı ile gerçekleştirmişti¹².

İmparatorlukların çok ulusluluktan kopup, ayrı milletlerin ayrı devletler sistemine geçiş sürecinin en azından teorik yapılanmasının zemininin oluşturulduğu 1648 Westfalya Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapıdan kopmaya başlamasının da en azından Avrupa'daki temellerini teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının ön sinyallerinin Avrupa kıtasının ortalarından gelmesinin de ana nedeni budur.

1699 Karlofça Antlaşması, bu parçalanma başlangıcına yeni nitelikler eklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, bu antlaşmayla ilk defa Avrupa'da toprak kaybetmesinin yanı sıra, Avrupa içlerine girme onun coğrafi ve beşerî malzemesini kendi bünyesine eklemeye siyâsetinden vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin geleneksel siyaseti, Avrupa içlerinde daha çok süre kalma, daha az geri çekilip daha az toprak kaybetme stratejik eksenine oturmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, yeni odaklanmalarını dizayn ederken Avrupa içi dengeleri, Avrupa'yı fethetme stratejisinden çıkartmak mecburiyetinde kalmış, yeni

¹¹ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens avant et après la proclamation De La Constitution Ottomane, 9.

¹² Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslar arası Konumu, Küre Yayınları 14. Baskı, İstanbul 2003, s. 66.

politikasını Avrupa'da daha fazla kalma, daha az toprak ve tebaa kaybetme stratejik yapılanmasına dönüştürmüştür¹³.

Osmanlı Devleti'nin uluslararası konumunu tayin eden bu değişimin temel parametreleri özetle şu şekilde gerçekleşmiştir. İlk önemli aktör 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1854 Kırım Savaşı'dır. Tanzimat'ın ilânı da bu iki durağın iç siyasî yapılanmasının sağlanmaya çalışıldığı evre olmuştur. 3 Kasım 1839'da yayınlanan meşhur Gülhane Hatt-ı Hümayunu Padişah Abdülmecit tarafından ilân edilmiştir. Bu ilânda iç dinamiklerin yanı sıra Avrupa devletlerinin de fermânın yayınlanmasında etkilerinin olduğu muhakkaktır. Söz konusu Hatt-ı Hümayun bütün Osmanlı tebaasının haklarını tasdik ediyor ve ibadet özgürlüklerini, can ve mal güvenliklerini devlet teminatına alıyordu¹⁴.

Ermenilerin hak ve dinî vecibelerini yerine getirmeleriyle ilgili olarak Sultan Abdülmecit tarafından Mayıs 1853'te daha önce çeşitli vesilelerle de ifâde edilen ve Fatih Sultan Mehmet tarafından Ermeni Milleti'ne tanınan hak ve imtiyazların bütünüyle uygulanması gerektiğini ifâde eden ayrı bir berat verilmiştir. Yabancı devletlerin herhangi birinin müdahalesi olmadan, Ermeniler'e Osmanlı Devleti tarafından verilen bu berat, Ermenileri soymaya yeltenen, kötü muameleye uğratan taşra memurları ve Müslüman eşrâfın uyması gereken kurallar bütününi içermekteydi.

Gülhane Fermânı'nın uygulanmasında ortaya çıkan aksaklıklar ve gecikmeler nedeniyle 8 Şubat 1856 yılında Padişah, Avrupa devletlerinin de telkinleriyle Islahat Fermânı'nı yayınlamıştı¹⁵. Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere karşı bir taahhüt olarak yayınlanan bu fermânda da yine Fatih döneminde Ermenilere verilen hak ve imtiyazlar bir kez daha aynen teyit edilmişti¹⁶. Bu fermânda Patrikhane tarafından toplanan meclislerin, çağın ve medeniyetin şartlarına göre istenen reformları, Osmanlı Devleti'ne açıklamaya davet edildikleri irâde buyurulmuştu. 1863 yılında da Osmanlı Hükümeti'nin onayladığı Ermeni Anayasası Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendini yöneten bir millet konumu verdi. Bu nedenlerden dolayı yasal açıdan Tanzimat reformlarından en çok yararlanan Ermeni milleti olmuştur. Bu yasal kazanımlar Ermeni milliyetçiliğinin olgunlaşmasında önemli katkılar sağladığı gibi, Osmanlı Kanûn-ı Esasî'si üzerinde de etkili

¹³ Davutoğlu, a. g. e., s. 66.

¹⁴ BOA. HR. SYS, 2822/42.

¹⁵ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 5; "Islahat Fermânı kendiliğinden ortaya çıkmış olmayıp, yabancı devletlerin baskısı ile padişah tarafından yayınlanmıştır." Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 56.

¹⁶ BOA. HR. SYS, 2822/42.

olmuştur¹⁷. Sultan Abdülmecit'ten sonra tahta geçen Sultan Abdülaziz de 1876 yılında çıkardığı bir irâde ile bütün Osmanlı vatandaşlarının eşitliği, gayr-i Müslimlerin dinî muâfiyetleri, ibadet serbestiyetleri, hak ve imtiyazlarını bir kez daha teyit etmişti¹⁸. Bu tarihten hemen sonra ilân edilen Kânûn-i Esasî'de de en geniş anlamda bu hak ve imtiyazlar tekrarlanmış¹⁹, 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyetle de bir kez daha bu haklar, vurgulanmıştır²⁰.

Küçük Kaynarca Antlaşmasında Rusların, Osmanlı tabiiyeti altındaki Ortodoks Hıristiyanların himayeleri konusunda belli ayrıcalıklar elde etmesi, iç siyasî bütünlük ile uluslararası denge durumunun nasıl birbirleriyle bağlantılı olduğunun Osmanlı Devleti açısından önemini de göstermiştir. Genelde Hıristiyan tebaanın önce Rumlar, Sırlar ve Bulgarların özelde de Osmanlı Devleti'nin Ermeni vatandaşlarının Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılış süreçlerinin başlangıcının siyasî habercisi, dinî eksenli bir ayrışma noktasından karşımıza çıkmaktadır. Bu ayrışma, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın dinî imtiyazlar temelinden girilerek ortaya çıkarılan yeniden bir yapılandırmanın sonucu olmuştur²¹.

Kırım Savaşı ise Osmanlı dış siyasetinin daha sonra Ermeni politikasının da bir ön habercisi olan yeni bir parametresinin ilk ortaya konulduğu başarılı özgün bir örneği olarak karşımıza çıkmıştır²². Bu yeni politikanın özü; Osmanlı Devleti'ni dış tehditlere karşı Avrupa içi anlaşmazlık noktalarını kullanarak, denge sağlamak suretiyle saldırganı etkisiz hale getirme, şeklindedir. Bu yeni siyasî duruş, Kırım Savaşı'ndan sonra bir Avrupa devleti olarak tanınan Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama'nın stratejik çıkarlarını birbirine karşı dengeleyerek taktik, manevra kazanmasını hedeflemekteydi²³. Avrupa içi koalisyon ve düşmanlıkların takibine dayalı bu yeni tavır alış, bilhassa Osmanlı

¹⁷ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu Batı Yayınları I, İstanbul 1978, 224.

¹⁸ BOA. HR. SYS, 2822/42.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz: Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876), Cilt VII, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977.

²⁰ Geniş bilgi için bkz: Tarık Zafer Tunaya, Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, Baha Matbaası, İstanbul 1959.

²¹ Davutoğlu, a. g. e., s. 67.

²² Berkes, a. g. e., s. 78; "1854-1856 Kırım Savaşı'nın sebepleri ile bağlantılı olarak, Hıristiyan uyrukların bir takım hak ve yetkilerini arttırmak suretiyle onları Müslüman uyruklarla eşit seviyeye getirmek.." Armaoğlu, a. g. e., s. 56.

²³ Osmanlı Devleti'nin yeni dengeler içinde hareket etmesi gerekliydi. Osmanlı Devleti, gelişmekte olan Avrupa devletler hukuku içinde tavır olmak mecburiyetindeydi. Ahmet Resmî'ye göre artık Avrupa devletler hukuku diplomasisi içine girme mecburiyeti vardı. Bu mecburiyette akıl ve devlet çıkarı daha ön plânda idi. Berkes, a. g. e., s. 84.

Devleti'nin son evresinde uygulanmaya çalışılmış ve daha sonra da bir gelenek haline getirilmeye gayret edilmiştir²⁴.

Avrupa güçler dengesinin iyi takip edilip iç-dış siyasî ve ekonomik unsurlarla takviye edildiği dönemlerin başında hiç kuşkusuz Sultan İkinci Abdülhamit dönemi gelmektedir. İkinci Abdülhamit, bu denge politikasını dahilinde Berlin, Bağdat, Hicaz demiryolu ağı vasıtasıyla Alman-İngiliz ayrışmasını keskinleştirirken dış siyâsette de İslami birlik ögesini yani hilafetin etkisini bu politikalarına takviye olarak uygulamaya geçirme başarısını gösterebilmiştir. İkinci Abdülhamit'in almış olduğu siyasî tavır bir taraftan, hilafet kurumunu elinde bulunduran ve emperyalist güçlerin yani Düvel-i Muazzama'nın paylaşım kavgasına karşı kendi topraklarını müdafaa etmeye çalışma, öbür taraftan da Düvel-i Muazzama tarafından sömürgeleştirilmiş olan Hindistan, Cezayir, Fas, Tunus, Senegal v.b Müslüman ülkelerin durumunun ortaya serdiği reel politik yapıyı dengeleme ve bunu Osmanlı Devleti lehine kullanma şeklindeydi. İkinci Abdülhamit bu iki çelişkili oluşumun birbiriyle olan yakın ilişkisinin farkında olarak İmparatorluğunun mevcudiyetini ancak bu iki karşıt ilişkiyi güçlü bir şekilde elinde bulundurabilme becerisine bağlı olduğunu gözlemleyip ona göre siyasî ve ekonomik argümanları zaman zaman takviye olarak kullanabilmiştir.

İç siyaset yapılanmasında gerek kurum oluşumunda gerekse entelektüel şekillenmenin ardındaki temel saikler bunlar olmuştur²⁵. Bu noktalardan hareketle İkinci Abdülhamit bir yandan hilâfet makamını ön plana çıkartırken öbür yandan da sömürge altında olan Müslüman halklarla daha sıcak ve yakın ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. İttihat ve Terakki döneminde Türkçülük çerçevesinde yeni bir hinderland tanımı yapılmakla beraber İslam birliği fikri de karşı bir argüman olarak kullanılmıştır²⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nda ilân edilen Cihad-ı Ekber bunun gözle görünür icraâtı olmuştur. İttihat ve Terakki liderleri de İkinci Abdülhamit gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası sistem içindeki yerini dolayısı ile gücünü Düvel-i Muazzama karşısında sömürge altında bulunan Müslüman halkların hamisi olma ve bu hamilik derecesinin başarısı ile gücünün doğru orantılı olarak ölçüldüğünün farkında idiler²⁷. İngiliz emperyalizminin Hindistan iç bağının kesilmesi ve buna dayalı olarak hammadde-mamul ikili ilişkisinin zayıflatılıp koparılmasını hedefleyen Alman politikasının sürdürülmesiyle hâmi-sömürge ilişkisi arasındaki aynı iz düşümler, İttihatçı-Alman bağlantısının oluşmasında da temel nedenlerden

²⁴ Davutoğlu, a. g. e., s. 67.

²⁵ Davutoğlu, a. g. e., s. 68.

²⁶ Berkes, a. g. e., s.413, 414.

²⁷ Davutoğlu, a. g. e., s. 68.

olmuştur. İttihatçıların bu denklemi Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar devam etmiş, zaman zaman Cumhuriyet dönemi Türk dış politikasının da gerektiğinde ilham aldığı bir temel anlayış olma durumunu korumuştur.

Bu kısa genel dış politika analizinin de ortaya koymaya çalıştığı gibi Ermeni meselesi, iç saiklerden ortaya çıkmış değildir. Islahat, Ermeni vatandaşlarının memnuniyetsizleri, Avrupa devletlerinin buna müdahalesi gibi kavramlar etrafında kurgulanan bir dış denklem, bunun yabancı devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkartılan bir iz düşümüdür. Burada karşımıza büyük devletlerin sorunun başlangıcını oluşturdukları, sorunu, Doğu Meselesi'nin bir parçası haline getirme gayretleri, çıkmaktadır. Bu devletlerin en başında da İngiltere, Rusya ve Fransa gelmektedir.

B. ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKMASINDA İNGİLTERE'NİN ROLÜ

19. yüzyıl, İlber Ortaylı'nın tabiri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılı olmuştur. Islahat yolu ile Batılılaşma çabalarına başlayan III. Selim'in halledilmesinden sonra bunu takip eden dönemde devlet, çığırından çıkmış olan Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırarak Nizam-ı Cedid adı ile anılan Avrupa sistemindeki yeni bir ordu ve yeni bir askerî anlayışı oturtmaya çalışması ve içerde başlayan ulemâ-asker çatışmaları bu buhranın daha ağırlaştığı evreler olmuştur. Bunun yanı sıra yeni düzendeki ordunun Mısır Valisi ile olan savaşları ve alınan ağır yenilgiler İslâm'ın Halifesi olan Osmanlı Sultanı'nı, bir valisi karşısında aciz bırakmıştır²⁸. Bu durum, Halifeyi, Hıristiyan bir devletten üstelik en büyük düşmanlarından olan Rusya'dan yardım istemek mecburiyetinde bırakmıştır. Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Mısır Valisini isyana teşvik etmesinin ardından, Rusya da Balkan milletlerini teşvik edip desteklemekten geri durmamıştır²⁹. Yunanlılar bu kışkırtmalardan da aldıkları güçle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlardır. Yunan isyanını bastırmaya giden Osmanlı kuvvetleri karşısında Yunanlıların yenilgiye uğrayacaklarını anlayan büyük devletler, İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları müttefik olarak ani bir baskınla Osmanlı donanmasını 20 Ekim 1827'de Navarin'de yakmışlardır. Osmanlı Devleti durumu protesto edince de İngiltere ve Fransa kısmen durumu yatıştırmak için çaba sarf etmişlerse de Rusya, 1828 Nisanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilân etmiştir. Savaşın sonucunda Osmanlı Devleti, yenilmiş ve aleyhine olan 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Durumun Rusya lehine bozulduğunu gören İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ni iknâ ederek Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımasını

²⁸ BOA. HR. SYS, 2822/42.

²⁹ Saray, a. g. e., s. 29.

kabul ettirmişlerdir. Bu girişimlerin sonucunda da 3 Şubat 1830'da Yunanistan bağımsızlığını ilân etmiştir³⁰. Daha önceden de ifade edildiği gibi kendilerini Osmanlı Devleti yönetimindeki Hıristiyan milletlerin koruyucusu ilân eden Ruslar, siyasetlerini, 1829-1830'larda kurdukları küçük Ermenistan bölgesini, Osmanlılara karşı elde ettikleri zaferden sonra güneye doğru genişletmeyi, sıcak denizlere inmek amacıyla Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya ve Basra ile İskenderun'a incek bir Ermeni toprağı yaratmak düşüncesiyle sürdürmüşlerdir³¹.

İngiltere, bu durumun Hindistan ve Akdeniz'deki menfaatlerini zarara uğratacağını fark ederek Rusya'nın bu siyasetinden ve Balkanlardaki nüfûzunun giderek artmasından rahatsız olan Almanya ve Avusturya'yı da yanına alma başarısını göstermiş ve daha sonra detayları verilecek olan Berlin Antlaşması'nı Osmanlı Devleti, imzalamak durumunda kalmıştır³².

İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti içinde yaşayan Hıristiyanların Ortodoks ve Katolik Mezheplerine mensup olanların manevi koruyuculuğundan elde ettikleri nüfûzlarını dengelemek için yeni arayışlara girmiştir. Bu arayışlar sonucu Osmanlı Devleti'nde sayıları çok az olan Protestanlık Mezhebi mensuplarını manevî koruyuculuk şemsiyesi altına almayı kendi çıkarları açısından uygun görmüştür. İngiltere'nin bu kararı almasında bu mezhebin İngiltere'de çok yaygın olmasının da büyük payı olmuş, bu duruma bir noktada mezhep dayanışması ön ayak olmuştur.

a. İngiltere'nin Protestan Mezhebiyle Ermenileri İlişkilendirme Gayretleri

İngiltere, genel olarak Tanzimat Fermanı'ndan sonra bilhassa Hıristiyan ahalinin dinî vecibelerini yerine getirme konusunda karşılaştıkları güçlükleri Osmanlı Devleti nezdinde dile getirme noktasında ilk politik duruşlarını sergileyip harekete geçmiştir³³. Bu güçlüklerin bir kısmının mahallî olduğu kadar bir kısmının da maksatlı söylentiler olduğu daha sonra çeşitli defalar yapılan incelemeler sonucunda anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra İngiltere'nin mensubu olduğu Protestan Mezhebi'ne bağlı olan Osmanlı vatandaşlarının koruyucusu olduğu da dikkat çekmektedir³⁴. İngiltere'nin genelde, Osmanlı vatandaşı olan diğer din mensuplarının Hıristiyan olmaları noktasında önemli gayretleri olmuş özelden de farklı Hıristiyan

³⁰ Armaoğlu, a. g. e., s. 43.

³¹ Saray, a. g. e., s. 31.

³² Saray, a. g. e., s. 32.

³³ BOA. HR. SYS, 2822/42.

³⁴ BOA. HR. SYS, 1774/1.

mezheplerinde olan Ermenilerin Protestanlığa girmeleri konusunda daha spesifik ve detayları dikkate alıcı çalışmaları olmuştur³⁵.

İngiltere Protestan mezhebinde olanların haklarının diğer Hristiyan mezhepleri olan Katoliklik ve Ortodoksluk gibi müstakil bir millet statüsünde değerlendirilmesi gerektiği noktasında Bab-ı Âli nezdinde girişimlerde bulunmuştur³⁶. Ayrıca İngiltere'nin bu dönemde farklı Hristiyan mezheplerinde olan Ermeniler arasındaki dinî anlaşmazlıklarda da Protestan Ermeniler lehine müdâhil olma gayretleri gözden kaçmamaktadır. 2 Ağustos 1851 tarihli Halep İngiliz Konsolosu'ndan Hariciye Nezaretine gelen bir yazıda Antakya ile Lazkiye arasında bulunan Hessale köyünde Protestan ayînini kabul etmiş olan Ermenilerin, bölgedeki farklı mezheplerden olan Ermeniler tarafından zulme uğradıklarını, Cebel-i Krab nahiyesinde Gabriel adlı papazın tahrikleriyle buradaki Ermenilerin de kısa bir sürede Hessale köyündeki daha önce Protestanlığı kabul eden Ermenileri ev, bağ ve bahçelerinden kovacaklarını ifâde ederek bu konuda durumun Halep valisine bildirilerek diğer Ermeniler karşısında Protestan Ermenilerin haklarının korunması talep edilmektedir³⁷.

21 Ağustos 1858 tarihli bir belgede de Tekirdağ Kaymakamı Ahmet Hamdi Bey, Tekirdağ'daki Protestanların İngiliz himâyesinde olduklarını belirttiklerini, İngiliz konsolosunun bunu vesile ederek her türlü konuya müdâhil olduğunu, konsolosun bu davranışlarının yörede karışıklığa yol açtığı buna bir çare bulunmadığı takdirde Ermenilerin tamamının toplu halde Protestan olacaklarını bunun da bölgeye İngiliz konsolosunun daha fazla karışması için uygun zemin oluşturacağını ifâde etmektedir³⁸. Tekirdağ Kaymakamı Hamdi Bey'in tespitlerini doğrulayan bir belge de Tekirdağlı Alenko tarafından gönderilen bir yazıdır. Tekirdağlı Alenko, Tekirdağ'da Kurnalı mahallesinde tapulu malı olan bir adet kahve dükkanından kendi koyduğu kiracısının çıkarılarak İngiliz konsolosunun Ermeni milletinden olan Berber Ovannes isimli kişiye kiralandığını, kendisine mezhep değiştirmesi konusunda baskı yapıldığını ifâde ederek konunun kendi arzusu istikâmetinde çözümünü talep etmiştir³⁹.

İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Bulwer tarafından Sadarete gönderilen 23 Temmuz 1860 tarihli bir belgede ise Edirnekapı dışında

³⁵ Hristiyanlık mezheplerine Büyük Devletlerin sahip çıkması daha çok politik çıkarılardan kaynaklanmıştır. Avusturya'nın, Fransa'nın, Rusya'nın ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan mezheplerine karşı sempatiyi kendi menfaatlerini koruma kaynaklı olmuştur. Ortodoks, Katolik ve Protestan din rekabetleri bu durumun farklı bir iz düşümü olmuştur. Berkes, a. g. e., s. 77.

³⁶ BOA. HR. SYS, 1774/7.

³⁷ BOA. HR. SYS, 1774/8.

³⁸ BOA. HR. MKT, 258/19-2,5.

³⁹ BOA. HR. MKT, 275/69.

bulunan Ermeni mezarlığı konusunda yaşanan soruna değinilmektedir. Büyükelçi diğer Gregoryen Hıristiyan mezheplerine mensup olan Ermenilerin, Protestan Ermenilerin cenazelerini Edirnekapı mezarlığına gömmelerine mani olduklarını, Protestan Ermenilere Gregoryen Ermeni cemaati tarafından baskı yapıldığını, Protestan Ermenilerin küçük düşürüldüklerini bu durumun Osmanlı Devleti tarafından düzeltilmesi gerektiğini, gerekirse konuyu Padişaha kadar götüreceğini bildirmiştir⁴⁰.

Yine İngiltere Büyükelçisi tarafından 12 Ağustos 1866 tarihinde gönderilen başka bir yazıda; Diyarbakır'daki yaşayan Protestan cemaati başkanının diğer Hıristiyan cemaatlerinin kendilerine yaptıkları baskılardan söz eden 46 Protestan imzalı dilekçeden söz edilmekte, buradaki Protestan Ermenilerin sıkıntılarından bahsedilmektedir. Siirt Sancağı Ermeni cemaati reisi Ove'nin tahrikleri sonucu buradaki Protestan Ermenilerin ev ve dükkanlarından çıkarıldıkları, Maden Kazası'nda Ermenilerin Protestan Ermenilere zulüm yaptıkları, bildirilmiştir. Büyükelçi tarafından gönderilen yazıda devamlı, Kütahya'da bulunan Kosti isimli Ermeninin Protestanlığı kabul ettikten sonra çeşitli asılsız suçlamalar yüzünden hapis edildiği, cezanın infazı için kendisinin Niğde'ye gönderildiği, tüm bu olanlardan sonra Kosti'nin aklını yitirdiği, Kütahya'da yaşayan Rumların Kosti'nin tek suçunun Protestan olduğunu itiraf ettikleri, Kayseri'deki Protestan reisi Hacı Pertek'in daha önce papazlık yaparken papazlığı bırakıp Protestan olduğundan dolayı Rum ve Ermeni rahipler tarafından düşmanca tavırlara maruz kaldığı, Hacı Pertek'in ismi kullanılarak sahte senet yapıldığı, bu olay mesnet gösterilerek Hacı Pertek'in tutuklandığı gereksiz yere üç yıl hapiste bulunduğu ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca, Protestan Ermenilere yapılan bu ve buna benzer bir çok olay olduğu, konuyla ilgilenmenin Osmanlı Devleti'nin geçmişten günümüze kadar gelen "Adalet ve İnsan Hakları" kavramının bir gereği olduğu, İngiltere Devleti'nin bunu sabır ve ısrarla istediği ifade edilmekte sorunların bir an evvel çözüme kavuşturulması gerektiği belirtilmektedir⁴¹.

26 Şubat 1868 tarihli Erzurum İngiliz Konsolosluğundan İngiliz Büyükelçiliğine gönderilen bir başka yazıda da Erzurum'da ikamet eden Rus Konsolosu'nun Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde yapmış olduğu çalışmaları büyük elçiliğine haber vermekte bununla yetinmeyerek Ermeni Piskoposu Harutyun'u⁴² da yapmış olduğu fesat hareketlerine ortak ettiği, tüm bunların yanında Van Piskoposu Aknadyos ile diğer iki piskoposun Ermeni Kilisesi'nin Rum Ortodoks Kilisesi'ne ilhâkı için Rus Büyükelçiliği

⁴⁰ BOA. HR. SYS, 1774/16; BOA. HR. SYS, 1774/22.

⁴¹ BOA. HR. SYS, 1774/19

⁴² Harutyun'un faaliyetleri için bkz. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., 13.

huzurunda bir sözleşme imzaladığından bahsedilmektedir. Ermenilerin bazılarının düşüncelerine göre, bunun kişisel çıkar hesapları ile yapıldığını bu konuda en fazla pay sahibi olanların ise İstanbul Patriği ile Başkâtibi Harutyun'un olduğunu, Harutyun'un bundan dolayı Rusya'dan hayat boyu maaş garantisini aldığını belirtmektedir. Bu durumu Kudüs rahiplerinden olan Karakin Muradyan'ın Ermeni Kilisesi'ni muhafaza etmek amacıyla ortaya çıkardığını ifâde etmektedir.

İngiltere konsolosu İngiltere Büyükelçiliği'ne göndermiş olduğu yazıda, bu bilgilerin yanında Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Arapkir eşrafından birkaç Ermeni'ye Rus pasaportu alınması için yardımcı olduğunu, bilhassa Rus sınırı üzerindeki birkaç Kürt aşiret reisiyle kurduğu ilişkilerin Osmanlı İmparatorluğu'nu sıkıntıya sokacak mahiyette olduğunu, belirtmiştir. Konsolosun göndermiş olduğu yazıdan da anlaşıldığı üzere Erzurum ve yöresindeki Ermenilerin kendi içlerinde düşükleri çıkmazlar ve bunun Rusya devleti tarafından nasıl istismar edildiğini göstermesi ve maaş bile bağlanması durumunun ciddiyetini çok açık bir şekilde göstermektedir. Bu durumun Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine aykırı olduğunun Erzurum'daki İngiliz Konsolosu tarafından kendi büyükelçiliğine gönderilen bir yazıda ifâde edilmesi de ayrıca düşündürücüdür.

Konsolos aynı yazısında Katogikos Kevork'un Eçmiyazin'de⁴³ bulunuşunun Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatleri açısından son derece mahzurlu olduğundan Harutyun'un Erzurum Piskoposluğu'nda bulunmasının doğru olmadığını, 13 Mayıs'ta yapılacak seçimlerin vaktinin geldiğini, seçilecek Ermeni cemaat üyelerinin Rus taraftarı olmalarının İngiltere'nin menfaatleri açısından büyük bir tehlike teşkil edeceğinden bahsederek, bölgedeki Ermeniler üzerinde İngiltere ve Rusya'nın menfaatlerinin nasıl çatıştığını, konunun bir dinî üye seçimi olmayıp İngiliz-Rus nüfûz paylaşımı meselesi olduğunu da dolaylı olarak itiraf etmektedir. Konsolos, Rusya tarafından halen Petersburg'da bulunan söz konusu piskopos vasıtasıyla Harutyun ve Van Piskoposu Aknadyos'a I. Rütbeden birer "Saint Anne" nişanı verildiğini ifâde ederek konuya dikkat çekmektedir⁴⁴. Bölgede İngiliz-Rus rekâbetinin olduğu çok açıktır. İngiltere, Rusya'nın bölgedeki etkinliğini azaltmak istemekte bunun için de

⁴³ Kafkasya'daki Ermeni Kilisesi'dir. Burası Eçmiyadzin kentindedir. Aras Irmağı'nın suladığı ovada Erivan'ın 20 km batısındadır. Kilise IV. Yüzyılda yapılmıştır. 1441 yılında burada Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. 19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilere nüfuzunu yaymak için kullandığı bir merkez olmuş, 1827- 1828 Rus-İran savaşlarında Katalikos Nerves Aratarakes, 60. 000 kişilik Ermeni ordusu ile Rus ordusuna yardım etmiştir. Kilise özellikle 1844'ten sonra İstanbul Ermeni Patrikliği üzerinde oldukça etkili olmuştur. Aksu, a. g. e. ,s. 125.

⁴⁴ BOA. HR. SYS, 1774/21.

Ermenilerin Rus nüfûzuna daha fazla girmelerine müsaade etmemekte kararlıdır⁴⁵.

b. İngiltere'nin Berlin Antlaşması Çerçevesinde Ermenilere Yaklaşımı

İngiltere, Rusya'nın bu bölgedeki Ermeniler üzerindeki etkinliğini azaltmak için belirli bir noktada Berlin Antlaşması'nı kullanmıştır⁴⁶. Berlin Antlaşması söz konusu oluncaya ve konu uluslararası bir mahiyet kazanıncaya kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler, rahat ve huzur içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdi⁴⁷. 13 Temmuz 1878 tarihli bu antlaşmanın 61. Maddesi'ne göre Osmanlı İmparatorluğu, Ermenilerin meskun oldukları bölgelerde yani Vilayât-ı Sitte'de⁴⁸ ıslahat yapma, yaşam şartlarını daha da iyileştirme, Kürtler ve Çerkezlere karşı can ve mal güvenliklerini kanun güvencesine aldığı, bunun yanı sıra bu konudaki gelişmeleri taraf olan devletlere bildireceğini, söz konusu devletlerin de ıslahat uygulamalarına eşlik edeceklerini taahhüt etmişti⁴⁹.

İngiltere, Ermenilerle meskûn olan bölgelerdeki ıslahat konusunda, Osmanlı Devleti'nden Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde açık ifâdesini bulan hükümleri yerine getirmesi gerektiği, görüşünü belirtmişti⁵⁰. Konuyla ilgili olarak 19 Ağustos 1878 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bir nota vermişti. İstanbul'daki İngiltere Sefiri Layard tarafından Osmanlı Devleti'ne verilen notada Berlin Antlaşması'na atıfta bulunularak özellikle, Ermeniler için istenilen tedbirlerin, önce padişah tarafından belirlenmesi, sonra da bu anlaşmanın uygulanmasına nezâret etmek hakkına sahip imzası bulunan diğer ülkelere de tebliğ edilmesi gerektiği, ifâde edilmişti.

Notada Osmanlı Devleti'nin Asya Topraklarında Avrupalılar tarafından bir jandarma kuvvetinin oluşturulması, yine söz konusu yerlerin büyük yerleşim merkezlerinde mahkemeler kurulması ve mahkemelerin her birinde Avrupalı hakimlerin bulundurulması, talep edilmiştir. Mahkemelerde hakim bulundurma isteğinin yanı sıra, çıkan her yeni ilâmda bu hakim olurunun alınması, her vilayette o vilayetin gelirlerinden sorumlu olacak ve iltizâmı toplayacak hükmü, on yıl süreyle geçerli olacak nizamnâmelerin hazırlanıp düzenlenmesine memur olmak üzere birer tahsildar tayin olunması, bu tahsildarların da çoğunluğunun Avrupalı olması gibi, konular önerilmiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu notanın

⁴⁵ Saray, a. g. e., s. 32.

⁴⁶ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 13.

⁴⁷ BOA. Y.EE,86/43; Saray, a. g. e., s. 32.

⁴⁸ Bu altı vilayet; Van, Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Elazığ ve Bitlis'dir.

⁴⁹ BOA. Y. PRK. HR, 3/79.

⁵⁰ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 14.

sonunda İngiltere, Bab-ı Âli'ye önerdiği bu değişikliklerin tam ve eksiksiz uygulanması için padişah tarafından tayin edilecek vali ve hakimlerin görevlerini hakkıyla yaptıkları sürece devam etmelerini bunun içine tahsildarların da dahil olmalarını istemişti⁵¹.

İngiltere, vaat edilen ıslahatın bir an önce ve ivedilikle uygulanmasını beklediğini, bu ıslahatların uygulanmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun da menfaatleri gereği olduğunu belirtmişti. Bunun yanı sıra İngiltere'nin Padişah'ın hükümlerine haklarına da son derece saygılı olduğunu onun otoritesini zaafa uğratacak en ufak bir gelişmeye razı olmadığını, Osmanlı Devleti'nin hareket serbestliğini kısıtlayan her türlü müdahaleyi kabul etmeyeceğini belirtmekten de geri durmamıştı⁵².

İngiltere, bunun yanı sıra uygulanacak ıslahata dâir iki devlet arasında bir ittifak yapılmasını teklif etmişti. Osmanlı Hükümeti de İngiltere'nin kendisine ilettiği bu önerileri Bakanlar Kurulu'nda inceledikten sonra İngiliz sefaretine gönderdiği cevabî notasında genel olarak önerilen konuları kabul ettiğini, jandarma teşkilatının kurulmasında öğretmen jandarma subaylarının görevlendirileceğini, mahkemelere nezaret etmek üzere kanunlara vâkıf yabancı müfettişlerin tayin edileceğini, maliye ve tahsilat işlerini düzeltmek için de maliyeyi bilen yabancı uzmanlardan yararlanma düşüncesi taşıdığını 24 Ekim 1878 tarihli notasıyla belirtmişti⁵³.

Osmanlı Devleti'nin bu konudaki görüşleri İngiltere tarafından tam bir kabul görmüştür. İngiltere bir yandan, Osmanlı otoritesini sarsacak, Padişah'ın hükümlerine haklarına en ufak şekilde zarar verebilecek hiçbir şeyi kabul etmeyeceğini bildirirken öbür yandan da çeşitli bölgelerdeki Ermenileri, Osmanlı idaresine karşı kışkırtmaktan geri durmamıştır. Bunun en iyi örneklerinden birisi hiç şüphesiz Zeytin'de yaşananlardır. Zeytin'de eşkıya reisi Babek⁵⁴ ve arkadaşlarının Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasında önemli rolleri olmuştur⁵⁵. Babek ve arkadaşları tarafından Halep'de bulunan İngiliz Konsolosu'na yazılıp Maraş Mutasarrıflığı Vekâleti'nde bulunan

⁵¹ Ermeni Meselesi'nin Siyasi Tarihçesi, (1877-1914), Münir Süreyya Bey, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel, Seher Dilber, Recep Karacakaya, Nuran Koltuk, Ümmihani Ünemlioğlu, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu; 53, Ankara 2001, s. 8.

⁵² BOA. Y. PRK. HR, 3/79

⁵³ Söz konusu cevabî nota şu cümlelerle sona ermektedir." Kavâid-i umumiyyesi bervech-i bâlâ tahrir ve işâr olunan şu programı İngiliz Devleti hem hukûk-ı hükûmrâni-i cenâb-ı Padişahî ve hem de matlub olan haklar ve memâlik-i şahânedede mukim olan ahâlinin menâfi-i sahihesine muvafık görüneceği..." BOA. Y. EE, 95/20

⁵⁴ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 24

⁵⁵ Maraş ve Adana bölgesindeki Ermeniler, müzik ve şarkılarla da Ermeni isyanlarını desteklemişlerdir. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens., s. 25.

Islah Tümeni Komutanı Mirliva Mazhar Paşa tarafından ele geçirilen Ermenice bir mektuptur. Mektup, 12 Mart 1879 tarihinde Maraş Mutasarrıf Vekili Mirliva Mehmet Mazhar tarafından 12 Mart 1879 tarihinde Halep Vilayeti'ne gönderilmiştir. Mektubun yazım tarihi tahminen birkaç gün önce olmalıdır. Mektup önemine binaen İçişleri Bakanlığı'na sunulmuştur. Söz konusu mektup, Halep'te bulunan İngiliz konsolosuna hitaben yazılmıştır. Mektupta içerik olarak İngiliz Konsolosunun Ermeni tutukluların yararı için çalıştığını bildiklerini, bundan son derece memnun olduklarını, daha önce yapmış oldukları görüşmeden sadece yerde kendilerinin, gökte ise Allah'ın haberinin olduğunu, Serkis Piskopos'un tekkedeki odasında verdikleri mazbatadan bir yarar göremediklerini, kendilerinin konsolosun emirleri doğrultusunda hareket ettiklerini talimatlarından hiç çıkmadıklarını, konsolosun kendilerine, ben buradan gittikten sonra eşkıyalar gelip tekkede rahat etsinler, dağlarda sıkıntı çekmesinler, sözlerinden cesaret aldıklarını belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra bundan sonra, Osmanlı Devleti'nden bir kişinin eşkıyayı ele geçirmek maksadıyla tekkeye gelirse ve buna cesaret edebilirse, bu türden tecavüzlere karşı koymaları gerektiğini, durumdan da kendisini haberdar etmelerini söylediğini, ifâde etmektedirler. Ancak konsolosun tüm bu sözlerine karşın Osmanlı askerlerinin Zeytun'dan dışarı çıkanları öldürdüğünü, bu konuda kendisinden nasıl hareket edecekleriyle ilgili çok acele talimat beklediklerini, söylemektedirler. Elbistan ve Maraş Bölgesi'nde Osmanlı askerlerinin kendilerini sıkıştırdıklarını, daha önceki gibi mi hareket etmeleri gerektiğini yoksa şimdilik rahat mı durmaları gerektiğini İngiliz Konsolosu'na soran mektup, Maraş Sancağı İdare Meclisi adına on beş imza ile sona ermiştir⁵⁶.

Mektuptan da anlaşılacağı üzere, Halep İngiliz Konsolosuna, Zeytun olaylarında Ermeni eşkıyasını çok açık şekilde kışkırtmıştır. Böylece İngiltere'nin daha ıslahatın başlangıcında bile nasıl ikili bir siyâset izlediği açık biçimde ortaya çıkmaktadır. İngiltere, bir taraftan Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri, Osmanlı yönetimine karşı silahlı olarak da kışkırtırken bir yandan da Osmanlı Devleti'nin otoritesini sarsacak en ufak bir gelişmeyi kabul edemeyeceğini Bab-ı Âli'ye bildirmekten geri durmamıştır⁵⁷.

15 Aralık 1879'da Adana Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta da İngiltere'nin Adana Konsolos Vekili Yüzbaşı Cooper'ın konsolosluk vazifesinin normal kuralları altında görev yapması gerektiği halde, Adana ve yöresindeki mahkemelerde davalarını kaybeden ve tüccar olan bu tür kişilerin şikayet dilekçelerini kabul ettiği, kendilerine yardım edeceğini söylediği, Osmanlı Adaleti'nin ancak bu kadar adaleti yerine getirebileceği, İngiliz Adaleti'nde ise bu tür haksız muamelelerin asla

⁵⁶ BOA. Y. PRK. UM, 1/66

⁵⁷ BOA. Y. PRK. HR, 3/79

olamayacağı, belirtilmektedir. Söz konusu telgrafta devamla, bu yöre halkının Rusya'ya çok eğilimli olduğunu, İngiliz sempatizanlılığı ile ilgili nelerin yapılması gerektiği konusunda valiye görüş sorduğunu, bu konsolosun gelişinden sonra Adana ve yöresinin de Kıbrıs gibi İngiltere'ye bırakılacağını, konsolosun gelme gayesinin bu olduğunu, Kozan, Zeytin, Dersim ve Van'ın Ermenistan adıyla Bulgaristan gibi, Ermeni bir valinin özerk idaresine verileceği söylentilerinin hızla yayılmakta olduğu, Adana Vilayeti tarafından bildirilmiştir. Adana Vilayeti, bu durumun bölgede Osmanlı otoritesini sarstığını bu konuda Bab-ı Âli'den talimat beklediğini ifade etmiştir⁵⁸.

Roma Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 11 Mayıs 1880 tarihli bir yazıda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville'nin İtalya Devleti'ne gönderdiği bir yazıdan bahsedilmektedir. Söz konusu yazının suretinin alınmadığından bahisle bir özetine müsaade edildiğinden söz edilmektedir. Yazıda, İtalya'nın da Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin bir an önce yürürlüğe sokulmasını istediği ifade edilerek Ermenistan'da üzücü olayların çıkmakta olduğundan dolayı, Osmanlı Devleti'nin bu yükümlülüklerini yerine getirmesi için büyük devletlerin ortaklaşa baskı yapmaları gerektiğinden bahsedilmekte buna karşılık olarak İtalya da büyük devletler tarafından uygulanacak her türlü tedbire ortak olma arzusunu dile getirmektedir. Osmanlı Devleti'nin notanın yazım başlangıcında kesin olarak plânlayamadığı bu ön hazırlıklar, daha sonra detaylandırılmıştır. Büyük devletlerin bu hazırlık çalışmaları ve kendi aralarındaki üslup farkları giderilmiş ve İstanbul'da ikâmet eden büyük devletlerin elçileri 11 Haziran 1880 tarihinde yeni bir nota daha vermişlerdir.

Bu notada İngiliz görüşlerinin daha ağırlıklı olduğu ortaya görülmektedir. Büyükelçiler; Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde bulunan konsolosların gönderdikleri raporlara dayanarak buralardaki durumun içler acısı olduğunu, Berlin Antlaşması'nın tam ve eksiksiz olarak bir an evvel uygulanması gerektiğini, bu madde hükümlerine dayalı olarak Osmanlı Devleti'nin şimdiye kadar almış olduğu konu ile ilgili önlemleri büyük devletlere derhal açıklaması gerektiğini ifade etmişlerdir⁵⁹.

⁵⁸ BOA. Y. PRK. DH, 1/31.

⁵⁹ İstanbul'da mukim altı devletin 11 Haziran 1880 tarihli Bab-ı Âli'ye verdikleri notanın başlangıcı büyük devletlerin daha notanın başındaki yaklaşım tarzlarını çok güzel ifade etmektedir. “ Berlin Muâhede-i ahkâmından bazılarının icrasınca vukubulan tehirâta mebni düvel-i muazzama beyinlerinde mübâdele-i efkâr eyledikten sonra bu tehirâta nihayet vermek Avrupa'nın menafi-i iktizâsından idiğünü, muahede-i mezkure ile temini murad olan netâyici istihâl için kendi taraflarından mesâi-i müştereke sarf olunmaktan başka müessir bir çare olmadığını tasdik teslim eylemişlerdir...” BOA. Y.A. RES, 6/6.

Bab-1 Âli'nin notaya cevabı ise oldukça dikkat çekicidir. Abidin Paşa tarafından 5 Temmuz 1880 tarihli bu cevabî notada özetle; Osmanlı Devletinin mevcut tüm sıkıntılara rağmen Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi hükümlerini uygulamayı asla unutmadığını, bunun tam tersi olarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları mahallerde ne gibi çalışmaların yapılabileceği noktasında bir altyapı araştırmasına giriştiğini bu çalışmalar dahilinde yapılabilecek ıslahatlar konusunda Doğu Anadolu'nun her yönüne ve diğer Anadolu vilayetlerine çok sayıda memurlar gönderdiğini ve konularla ilgili Bab-1 Âli'nin aşağıdaki kararları aldığını belirtmiştir;

Avrupa tarzı mahkemelerin yürütmeden ayrılması, gerekli görülen yerlerde jandarma ve polis yapılanmasına gidilmesi, yerli ve yabancı uzman öğreticilerden yararlanılması ve gerekli görevlendirmelerin gerçekleştirilmesi, ahalinin rahatlatılmasını sağlamak gayesiyle vergi tahsili ve âşar konusunun yeni bir şekle konulması çalışmaları, nahiyelerde, nahije halkı tarafından seçilen nahije meclisi azâları arasından devletçe tayin edilecek bir müdür tarafından idare edilerek, bu müdürün belediye görevlerini yerine getirmesi, icrâ kuvvetlerinin diğer bazı mesuliyetlerini de üstlenmesi, nahije müdürünün nahije halkının çoğunluğu hangi mezhepten ise o mezhepten seçilmesi, yardımcısının da azınlığın mezhebinden seçileceği ifade edilmiştir. Ayrıca, her mahalde mahallî zabıta kuvvetlerinden başka her vilayette bir vilayet jandarması kurulacağı bunların subay ve askerlerinin bütün Osmanlı vatandaşlarından seçileceği, bu jandarma kuvvetlerinin valinin sorumluluğunda olacağı, mutasarrıf ve kaymakamların da emirlerine uyacaklarını, bu jandarma kuvvetlerinin mülkî amirlerin istekleri doğrultusunda yerel zabıta kuvvetlerine yardımcı olacakları, belirtilmiştir. Müdür ve nahije meclisleri aracılığıyla belirli merkezlerde bölge okullarının kurulacağı ve bunların sayılarının hızla artırılacağını, tarımın geliştirilmesine ve sulamanın daha verimli ve kullanılabilir hale getirilmesine gayret edileceği, seyyar ceza mahkemelerinin faaliyete geçirileceğini bu mahkemelerin gerekli görüldüğü anlarda görevlerini yapacaklarını, Osmanlı Devleti'nin, din, ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın sürdürme geldiği memur politikasını daha da geliştirerek bunların yaygınlaştırılmasına çalışacağı, taahhüt edilmiştir. Vilayetlerin kalkınması ve refahın artırılması için tuz, tütün, gümrük vergilerinin hasılatıyla vakıf gelirleri dışındaki bütün vilayet gelirlerinin yerel ihtiyaçlar çıktıktan sonra kalan miktarın % 10'u ilgili mahallin eğitim ve bayındırlık işlerine ayrılacağı, belirtilmiştir⁶⁰. Görüşülmekte olan vilayetler nizamnamesinin en kısa zamanda sonuçlandırılarak yasalaştırılacağı ve süratle uygulamaya konulacağını, valilerin yetkilerinin genişletilmesi hususunda azami gayret sarf edileceği vaat edilmiştir. Büyük devletler

⁶⁰ BOA. HR. SYS, 1261-5/26-28.

tarafından sürekli gündeme getirilen Ermenilerin nüfusları konusunda da bu notada açıklayıcı bilgiler, verilme ihtiyacı duyulmuştur. Bu düşünceden hareketle; Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Diyarbakır vilayetlerinde Ermenilerin % 17 diğer gayri Müslimlerin % 4'ü bu vilayetlerde yaşayan Müslüman ahalinin oranının da % 79 olduğu ifade edilerek, Berlin Antlaşması hükümleri doğrultusunda bundan sonraki gelişmelerden de ilgili devletlerin haberdar edilecekleri bildirilmiştir⁶¹.

Osmanlı Devleti, Londra Büyükelçiliği vasıtası ile Lord Granville'e gönderdiği cevabî mesajda Bab-ı Âli, makam düşkünü birkaç kişinin şahsi menfaatleri doğrultusunda yabancı güçlerden de destek alarak bir Ermeni Meselesi ortaya çıkardıklarını, bunların daha da ileri giderek Ermenistan adlı bir yer ihdas etme gayretinde bulduklarını, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun itaatkar halklarından birisi olduklarını, gerek İstanbul'da gerekse diğer vilayetlerde tam bir eşitlik içinde yaşadıklarından bahsetmiştir. Bab-ı Âli konuyu biraz daha derinleştirerek Ermenistan kelimesinin ahâli tarafından kullanılıp bilinmediğini, Ermenistan'ın neresi olduğunun halka sorulması halinde buna kimsenin doğru cevap veremeyeceği çünkü böyle bir yerin olmadığını, Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi'nde de Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin Ermenistan diye bir tabir kullanmadıklarını, konunun Ermenilerin yaşadıkları vilayetler olarak dile getirildiğini, ayrıca Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde, ahalinin beşte biri oranında olduklarını bunu her an ispata hazır olduğunu bildirmiştir⁶².

Bab-ı Âli, yazısına devamla Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı bütün malî sıkıntılara rağmen, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerdeki ıslahat çalışmalarını sürdürdüğünü, şehirleri daha yaşanabilir kılmak için elindeki her türlü imkânı seferber ettiğini bildirmektedir. Bab-ı Âli bunun yanı sıra, asılsız propagandalara kapılan bazı kimseler aracılığıyla başta İngiliz kamuoyu olmak üzere dünya kamuoyunun yanıltıldığını, bundan maksadın Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde sözü edilen taahhütlerin yerine getirilip getirilmemesinin değil, bunun çok ötesinde bir amaç edinildiğini, bu gayenin de bölgenin yararına olmadığını, bu propagandaya da daha çok bu vilayetlere gönderilen ve ustaca kurulmuş tuzaklarla kandırılan İngiliz Konsolosları'nın alet olduklarını, belirtmiştir. Bab-ı Âli, konsolosların bölgenin dilini, adetlerini geçmişini bilmediklerini, propagandanın gerçek sebeplerini bilmeden aldanarak hem Ermenilerin hem de Osmanlı Devleti'nin düşmanı olan bazı şahıslar tarafından ustalıklı hazırlanan gerçek olmayan yalan bilgileri, doğru bilgilermiş gibi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na

⁶¹ BOA. HR. SYS, 1261-5/26-28.

⁶² BOA. Y.A. HUS, 164/83.

bildirdiklerinden bahsederek Ermeni Meselesi'nin nasıl çıktığını ve nasıl İngiliz Kamuoyu'nun aldatıldığını çok açık bir şekilde ifade etmektedir⁶³.

Bab-1 Âli, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin maksadını çok aşan bir zorlama yorumla hedefinden saptırılması halinde nasıl bir durumla karşı karşıya kalınacağını da şu şekilde ifade etmektedir. Bab-1 Âli, konunun Bulgaristan ve Bulgar Meselesi ile bir ilgisinin olmadığını belirtmiştir. Âli Bab-1 Âli, Bulgaristan'ı oluşturan vilayetlerde bir Müslüman'a karşılık dört Hıristiyan'ın bulunduğunu dolayısı ile Bulgaristan'da huzurun kolay sağlanmadığını, bu vaziyetin Bulgaristan'daki İngiliz Elçisi'nin raporlarından da anlaşılabilirliğini, ancak, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde bu durumun bir benzerinin yani bölgenin yönetiminin Ermenilere bırakılması halinde burada Ermeniler tarafından yapılacak mezalimin hiç düşünülemez biçimde şiddetli bir hal alacağını, belirtmiştir. Yazıda, söz konusu bölgeler halkının beşte dördünü oluşturan Müslümanları, azınlık durumundaki Ermenilerin hakimiyeti altına sokmanın gerek nüfus⁶⁴ olarak gerekse maddi olarak imkân dahilinde olmadığı, böyle bir uygulamanın idarî açıdan da pek çok sakıncalar doğuracağı, uygulanması mümkün olmayan bu politikanın yürürlüğe sokulması halinde bu vilayetlerde büyük bir acı ve katliama yol açılacağı endişesi taşındığı, ifade edilmiştir⁶⁵.

Lord Granville'e gönderilmesi istenen yazının içeriği, Bab-1 Âli'nin 1880'li yılların başında Ermeni kavramı, Ermeni Meselesi, Ermenistan, Ermeni Meselesi'nin nasıl ortaya çıktığını, asılsız propagandaların kaynaklarının neler olduğunu, bu propagandaları kimlerin hangi amaçlar için çıkardığını, bu propagandalara kimlerin nasıl alet edildiklerini, bölgedeki İngiliz konsoloslarının düşüncelerinin oluşmasında hangi etmenlerin etkin rol oynadıklarını, İngiliz konsoloslarının meseleyi ince bir tahkike tutmadan konuyu nasıl büyükelçilerine dolayısı ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na intikal ettirdiklerini, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın da bu yanlış, çarpıtılmış ve yanlış değerlendirmeleri temel alarak konuyu Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde Ermenilere karşı yapılan bir baskı ve zulüm gibi algıladığını, bunun gerçekleri yansıtmadığı, v.b. konulardaki görüşlerini bize ayrıntılı olarak açıkladığı temel belgeler serisindedir. Bab-1 Âli bunun yanı sıra, Bulgaristan'ı oluşturan eski Osmanlı vilayetlerindeki duruma değinerek konunun Ermenilerle ilintilendirilmesinin de temel yanlışlığı üzerinde

⁶³ BOA. Y. A. HUS, 164/83.

⁶⁴ Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin toplam nüfusu 13 Haziran 1893 tarihli bir belgede 1.000.000 civarında olarak gösterilmektedir. Buna rağmen bunların Müslüman kesimler üzerine hakimiyetini ön plana çıkarmaya çalışmak daha çok Ermenilere zarar verecek bir girişim olarak değerlendirilmektedir. BOA. HR. SYS, 2819/28-2.

⁶⁵ BOA. Y. A. HUS, 164/83.

durmaktadır. Bulgaristan'da yapılan hataların Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde de yapılması halinde hangi sonuçların ortaya çıkacağı hakkında tahminlerde bulunarak bu durumdan hem Ermenilerin hem de Müslümanların nasıl zarar göreceklerini açık biçimde Lord Granville'nin bakış açısına sunulması noktasında Osmanlı Devleti, Londra Büyükelçiliği'ni görevli kılmıştır.

Bab-ı Âli'nin bu karşıt politika çalışmalarına rağmen, İngiltere'nin bölge siyasetinde bir değişiklik olmadığı gözden kaçmamaktadır. 30 Ağustos 1880 tarihinde Mirliva Süleyman Paşa tarafından padişaha gönderilen bir yazıda, İngiltere tarafından bölgeye gönderilen Baker Paşa'nın faaliyetlerinden bahisle söz konusu kişinin ahalinin örf, adet ve geleneklerini, imalat, ihracat, ithalat, servet sahiplerinin kimlerden oluştuğunu ve Ermenilerin İngiltere tarafına nasıl çekebileceğini ve diğer konularda araştırma yaptığı ifade edilmiştir. Süleyman Paşa, diğer seyyar konsolosların faaliyetlerinin bölge halkını Osmanlı yönetiminden soğutucu odaklı olduğunu, bu seyyar konsolosların askerî hareketlere elverişli önemli mevki ve stratejik noktaları tespit ederek haritalarını yeni baştan düzenlediklerini, Hıristiyan halkı himaye edici ve kayırcı davranışlar içinde bulduklarını, bu halkın İngiltere'ye meyletmeleri için çaba sarf ettiklerini, Ermenistan düşüncesini taşıyan Ermenilerin bu konsoloslar tarafından yüreklendirilip teşvik edildiklerini, bu durumun Osmanlı Devleti'nin menfaatleri ile çatıştığından bahsetmektedir⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nin daha önce göndermiş olduğu 5 Temmuz 1880 tarihli notaya, aralarında İngiltere'nin de bulunduğu, altı büyük devletin cevabî notaları 7 Eylül 1880 tarihinde gelmiştir. Söz konusu devletler, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle yoğun olan Anadolu vilayetlerinde uygulanmakta olan çalışmaların yetersiz olduğunu, Bab-ı Âli'nin asayişin sağlanması,⁶⁷ Kürtler ve Çerkezler karşısında Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin korunması, Ermeni vilayetlerinde söz konusu olan kötü yaşam şartlarının iyileştirilmesi hususunda Osmanlı Hükümeti'nin daha çabuk ve sonuç alıcı çalışmalara ivedilikle başlaması, eşkıyalık hareketlerine son verici tedbirlerin alınması, Ermenilerin din özgürlüklerinin sağlanması v.b. konularda gerekli ıslahatların yapılmasında acele edilmesini istemişlerdir. Yapılan ıslahatların yetersiz olduğunu, Ermenilerin buldukları vilayetlerde icraata konulacak değişikliklerin Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca mahallî

⁶⁶ BOA. Y. PRK. MYD, 1/58; BOA. YPK. TŞF,1/46.

⁶⁷ Les soussignés ont reçu la note en date du 5 Juillet par laquelle la Sublime Porte a répondu au paragraphe de leur communication du 11 Juin relatif aux améliorations et aux réformes administratives que le Gouvernement Ottoman s'est engagé par l'article 61 du traité de Berlin à introduire dans les Provinces habitées par les Arméniens..., BOA. Y. EE. 97/54.

ihtiyaçlara gecikmeksizin çare olucu unsurları içermesi gerektiğini belirterek bu konuda Bab-ı Âli'nin daha fazla çaba sarf etmesi gerektiği noktasında hemfikir olduklarını ifâde etmişlerdir⁶⁸.

İngiltere, bu dönemde de önceki politikasını sürdürmüştür. 3 Aralık 1881 tarihli İngiliz Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen bir notada Anadolu'nun Doğu bölgelerinden bahisle Sivas, Van ve Diyarbakır'da bulunan İngiliz konsoloslarından alınan raporlar kaynak gösterilerek bu bölgelerde Ermenilere yapılan zulümlerden, hırsızlıklardan, düşmanlık ve adam öldürmelerden bahsedilmektedir. Yazıda, kanun yerine karışıklık ve düzensizliğin hakim olduğunu, göstermelik olsa bile adil bir hükümetin bulunmadığını, bu bölgedeki tüm halkın bu tür olaylar ve düzensizliklerden bıktığını, bölgenin artık bu olaylara tahammülünün kalmadığını, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde bahsedilen şartların biran önce yerine getirilmesi gerektiğinden söz edilmektedir.

İngiltere, gönderdiği notada ayrıca, büyük devletlerin büyükelçilerinin de aynı tür şikayetlerden söz ettiklerini, daha önce de Rus Büyükelçisi'yle Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na yaptıkları bir ziyarette konuyu dile getirmelerine rağmen bir ilerleme gözlemleyemediklerinden söz etmektedir⁶⁹. Bu notada da yine İngiltere bilinen görüşlerinin yanında diğer büyük devletlerin büyükelçilerinin de kendi görüşlerini paylaştığını dile getirerek Osmanlı Devleti karşıtı cephenin genişlediğini, bundan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı bu konuda yapılacak uyarıların daha kapsamlı ve geniş açılı olacağını ip uçlarını vermektedir.

Nitekim belirli bir süre geçtikten sonra üslûbun biraz daha sertleştiğini görüyoruz. 18 Ağustos 1886 tarihli İngiltere Büyükelçiliği'nden Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na verilen bir muhtırada konunun bir kez daha önemine dikkat çekilerek Doğu vilayetleri Ermenilerinin Kürtlerin saldırılarından korunması için daha fazla tedbir alınması tavsiye edilmektedir. İngiltere'nin Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin bir an önce uygulanmasını istemekteki amacının Osmanlı Devleti'nin huzurunun en uygun şekilde ancak böyle korunabileceğine inanmış olmasından

⁶⁸ "... L'insuffisances des réformes proposées est telle en général qu'il semble inutile de discuter les défauts du projet de la Porte. Les observations suivantes, toutefois, s'imposent en quelque sorte à l'esprit... A ce prise, mais à ce prise seulement, plaire satisfaction peut être donnée aux droits et aux espérances créés par l'art. 61 du Traité de Berlin... Les soussignes, à titre de conclusion, appellent une fois de plus l'attention de la Porte sur ce fait essentiel que les réformes à introduire dans les provinces habitées par les Arméniens doivent, aux termes des engagements qu'elle a contractés par un acte international, être enformes aux besoins locaux et et s'accomplir sous la surveillance des Puissance..."

Fransa sefiri İngiltere sefiri Rusya sefiri Almanya sefiri Avusturya-Macaristan sefiri İtalya sefiri ;Tissol, Georges Goschen, Noficow, Hatzfeld, De Calice, Corti ...” BOA. Y. EE. 97/54.

⁶⁹ BOA. Y.A. HUS, 169/26.

kaynaklandığını, bu konudaki gecikmelerin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne yönelik tehditleri güçlendireceğini, bunun yanı sıra Osmanlı Devleti ile Berlin Antlaşması esasları dahilinde dostluk kurmuş olan ülkelerin dostluklarının azalacağını hatta bu dostlukların tamamen ortadan kalkacağını çok açık bir şekilde dile getirmektedir. Söz konusu yazıda görünürde tavsiyelerin gerçekte ise tehditlerin yanında nasıl bir yol izlenmesi konusunda da tavsiyelerde bulunmaktadır! Doğunun geleceğinin pek güvenli olmadığından bahsedilerek yayıldıkları alanı tahmin etmenin mümkün olunmadığı bazı gizli güçlerin varlığından bahsedilmektedir. Bu gizli güçlerin doğal olarak bölgedeki huzur ve asayiş ortamını olumsuz etkilediğinden bahisle ne kadar kuvvetli bir orduya sahip olunursa olunsun bu kötü gidişin güvenlik ve polisiye tedbirlerle önlenemeyeceğinden söz edilmektedir. Bu kötü gidişin ancak, Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyacağı tedbirli ve hoşgörülü bir idare ile durdurulabileceğini, yıkıcı iç ve dış tehlikelere karşı en güçlü silahın bölge halkının mutluluğunun sağlanması olduğunu, mutlu bir bölge halkının dış saldırılara karşı en kuvvetli bir perde görevi üstlenebileceğinden söz edilmektedir. Adı geçen yazıda tüm bunların yanında yapılacak ıslahatların sürekliliğinin esas olduğunu, önerilecek şeylerin uygulanabilir olması gerektiği, o bölgelere tayin edilecek valilerin seçiminde çok özenli hareket edilmesinin şart olduğu dile getirilmektedir. Söz konusu yazıda, seçilen valilerin görev sürelerinin makul bir dönemi kapsamasını, bu tür öneri ve görüşlerin İngiliz parlamentosunda da tartışıldığını, tavsiye edilen ıslahat hareketlerinin önerildiği şekilde yapılması gerektiği belirtilmektedir. Önerilen konuların icraata konulması halinde İngiltere Hükümeti'nin bundan son derece memnun olacağını, Osmanlı Devleti'nin kendi vilayetlerinin toprak bütünlüğünü korumak için bu tür ıslahat hareketlerine giriştiği takdirde İngiltere'nin de kendisini ileride sıkıntıya sokacak hareketler yapmak mecburiyetinde kalmayacağı ifade edilmektedir⁷⁰.

Bu belgenin diğerlerine göre farkı, konunun hem tehdit olarak daha ileriye götürülmesi hem de ıslahat meselesinin İngiltere tarafından neleri kapsaması gerektiğinin çok açık bir şekilde ifade etmesidir. Burada ilk olarak Osmanlı Devlet görevlilerinin İngiltere'ye göre ıslahat için hangi özellikler taşıması gerektiğinin yanı sıra belirli bir süre yöneticiler üzerinde adeta bir görev güvencesi sağlanması konusunun ıslahatlarla garantiye alınma düşüncesinin ön plana çıkarılmasıdır.

İngiltere'nin Ermeni Sorunu karşısında sergilediği bu tür yaklaşımlarında kendi içersinde konuyu tam anlamıyla netleştirmemesinin rolü olmuştur. İngiltere'de iş başında bulunan siyasetçilerle muhalefette

⁷⁰ BOA. HR. SYS, 2822/25; BOA. Y. A. HUS, 220/24.

bulunan siyasetçilerin konuya farklı yaklaşımları, siyasî birlik konusunda bir uzlaşımın olmadığına işaretleri arasındadır.

c. İngiliz Kamuoyu'nda Ermeni Sorunu Tartışmaları

İngiltere'nin Ermeniler konusundaki politikası ile ilgili olarak Avam Kamarası'nda da görüşmeler yapılmış ve İngiliz siyasetçiler arasında sert tartışmalar cereyan etmiştir. 28 Mayıs 1889 tarihinde Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, Dışişleri Bakanı Sait Paşa'ya gönderdiği bir yazıda bu konudan bahsetmektedir. Rüstem Paşa, 29 Mayıs 1889 tarihli söz konusu yazısında İngiliz Dışişleri Bakanlığı bütçesinin görüşülmesi sırasında cereyan eden tartışmalarda Bryce'in, sözü, Berlin Antlaşması ve Ermenilerle ilgili hükümlere getirmesinin ardından ve bu konuda İngiliz hükümetini uyguladığı yetersiz politikardan dolayı suçladığını, ifade etmiştir. Rüstem Paşa yazısında, Bryce'in, İngiltere'nin Ermenileri daha geniş anlamda desteklemesi gerektiğini, Osmanlı Devleti'ne karşı daha yoğun bir baskı yapmaları hususunu, bu konuda Avrupalı diğer devletlerin desteklerini almaları gerektiğini, ifâde ettiğini belirtmiştir⁷¹.

İngiliz muhalefetinin önde gelen temsilcilerinden olan Bryce'in bu konuda Osmanlı Hükümeti'ni neden uyarmadıkları konusunda İngiliz Hükümeti'nden cevap istediği, Rüstem Paşa tarafından yazısında ifâde edilmiştir. Rüstem Paşa, Avam Kamarası'nda Bryce'in bu muhalif sözlerine karşılık, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı James Ferguson'un yaptığı konuşmadan yaptığı kısa özetlemelerle Said Paşa'ya fikir vermek istemektedir. Rüstem Paşa, kısaca Ferguson'un konuşmasından bahsetmiş ve genel bir özetini vermiştir. Rüstem Paşa, Ferguson'un, İngiltere'de yayın yapan gazetelerin Ermeniler konusundaki yayınlarının çoğu zaman gerçekleri yansıtmadığını, Ermenistan'daki durumun bahsedildiği kadar kötü olmadığını, Osmanlı Hükümeti'nin yapılan ıslahatlar konusunda samimi olduğunu, ıslahatta istenilen noktalara ulaşılamamasına rağmen önemli aşamalar kaydedildiğini, söylediğini ifade etmiştir⁷².

Rüstem Paşa, Ferguson'un, İngiltere Hükümeti'nin Ermeniler konusunda Osmanlı Hükümeti'ne bir talimat vermesinin söz konusu olamayacağını, bunun İngiliz menfaatleri açısından da uygun bulunamayacağını, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin uygulanması takibinin sadece İngiltere'nin görevi olmadığını bu görevin bütün imzacı devletlerin ortak sorumluluk alanı bulunduğunu, dile getirdiğini söylemiştir. Rüstem Paşa, Ferguson'un, bu meselede Avrupalı devletlerin tamamını tek bir noktaya getirmenin hemen hemen mümkün olmadığını, ortak bir müdahalenin Osmanlı Hükümeti'nin otoritesini zayıflatacağını belirttiğini,

⁷¹ BOA. HR. SYS, 2751/38.

⁷² BOA. HR. SYS, 2751/38.

ifade etmiştir. Paşa, Ferguson'dan özetlemelerinde Ferguson'un, Ermenilerin Cebel-i Lübnan tarzı bir idare sistemiyle idare edilmelerinin mümkün olmadığını, Ermenilerin dağınık bir şekilde bulduklarını, yaşadıkları geniş toprakları ayrı bir statü ortaya koyarak yönetmenin zorluklarından bahsederek İrlanda'daki kamu düzeninin İngiliz Hükümeti tarafından hangi güçlüklerle sağlanmaya çalışıldığından söz ettiğini, belirtmiştir. Rüstem Paşa, Ferguson'un konuşmasını, Osmanlı Devleti'ne yapılacak iyi niyetli tavsiye ve telkinlerden bir sonuç beklenmesinin daha akıllıca sonuçları olacağını ümit ettiğini söyleyerek bitirdiğini ifade etmiştir⁷³.

Bu yazı ve konuşmalardan İngiltere'nin Ermeniler konusunda müdahale hususunda iktidar ve muhalefet olarak iç bütünlüğü sağlayamadığı, ortak bir müdahale fikrinin gerçekleştirilmesinin İngiltere'nin ortak tavır alamaması nedeniyle çok güç bulunduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu tarihten yaklaşık bir ay sonra 28 Haziran 1889 tarihinde Lordlar Kamarası'nda Lord Salisbury'nin de bu yöndeki bir konuşması Bab-ı Aliye ulaşmıştır. Lord Salisbury, Kont de Carnarvon ile Canterbury Başpiskoposu tarafından yapılan Osmanlı karşıtı konuşmalarında dile getirdikleri, Ermenilere zulüm yapıldığı, dinî vecibeleri yerine getirmede sıkıntı çektikleri, zindanlarda pek çok Ermeni tutuklunun yer aldığı, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde asayişin çok bozuk olduğu, imar faaliyetlerinin yeterince yerine getirilmediği v.b. ithamlarına karşı İngiliz Hükümeti adına genel olarak Osmanlı Devleti'nin görüşlerini yansıtan bir konuşma yapmıştır⁷⁴.

Lord Salisbury konuşmasında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale hakkının bulunmadığını, Osmanlı Devleti'nin bir vasal devlet olmadığını, fakir ve zayıf bir devlet olduğunu fakirliğin Osmanlı Devleti'nin kusuru olmadığını, Osmanlı Devleti'nin özellikle bu duruma düşürüldüğünü, belirtmiştir⁷⁵. Lord Salisbury, Anadolu içlerinde yaşayan halka karşı özel bir koruyuculuk mecburiyetlerinin ve görevlerinin bulunmadığını da ifade etmiştir. Lord Salisbury, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine yapılacak daha fazla bir baskının, bölgede yaşayan Hıristiyanlarla İngiltere arasında Osmanlı Devletini yıkmaya yönelik bir irtibatın varlığı sonucunu ortaya çıkaracağını bu da bölgede çoğunlukta olan Müslüman halkla Hıristiyanlar arasındaki bağı tamamen koparacağı gibi, Müslüman halkın Hıristiyanlara karşı olan düşmanlıklarını daha da artıracığını, bunun

⁷³ BOA. HR. SYS. 2751/38.

⁷⁴ BOA. HR. SYS. 2751/42

⁷⁵ "...Mais vous devez vous rappelez que, dans le cas du Gouvernement Ottoman, il s'agit d'un Gouvernement faible et pauvre; et que s'il est pauvre et faible, cela c'est pas exclusivement...Je été placé dans cette situation par les actives d'atrui..." BOA. HR. SYS. 2751/42.

da bölgede yaşayan Hıristiyanları daha da zora sokacağını dile getirmiştir. Lord Salisbury, felakete sebep olan anlaşmazlıkları artırdıkça düşmanlıkların daha da keskinleşeceğini, bu durumda tek çarenin ağırbaşlı ve sakin telkinler yolu ile sonuç alma olacağını ifade etmiştir⁷⁶. Lord Salisbury'nin konuşması Osmanlı Devleti'nin öteden beri İngiltere Devleti nezdinde dile getirdiği görüşlerinin bir yansıması olmuştur.

İngiltere'nin Ermenilerle ilgili müdahale isteklerinde Osmanlı Devleti nezdinde bulunan büyükelçileri ve konsoloslarının göndermiş olduğu raporların, İngiltere'nin daha çok propaganda amaçlı yayınladığı, Mavi kitaplarda yer almasının büyük payı olmuştur. Bu Mavi Kitaplar, pek çok kez hazırlanmış olup bunların amacı, İngiliz kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine, Ermeniler lehine, olgunlaştırmak ve kamuoyunun düşünceleri doğrultusunda İngiliz Parlamentosu'nda kararlar aldirarak alınan aleyhte kararların uygulanmasını temin etmektir⁷⁷.

İngiliz kamuoyunun Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtılmasının araçlarından birisi de Debating Club'ler olmuştur. Londra'daki Vatanperver Komitesi'ni oluşturan Ermenilerden bazıları, Londra'nın çeşitli mntıklarında bulunan Debating Club adlı kulüplerde bilinen Ermeni görüşlerini yansıtmaya çalışmışlardır. Ermeniler, Osmanlı Devleti aleyhine görüş ve düşüncelerini bu kulüpler vasıtasıyla yaygınlaştırmaya da çalışmışlardır. Bu kulüplerin bu görüş ve düşüncelerin yayılmasındaki etkilerinin yanı sıra topluluk önünde konuşma, güzel söz söyleme yeteneğinin kazanılıp geliştirilmesi v.b. gibi Ermenilerin insan malzemesinin kalitesinin artırılmasına yönelik katkıları da hiç şüphesiz olmuştur. Bu kulüplerin müşteri profillerine bakıldığında her türden insanın buralarda bulunmakla beraber, daha çok genç avukatlar, gazeteciler, öğrenciler v.b. halktan oluştuğu görülmektedir. Bu kulüplerin başkanları genellikle İngiliz siyasî partileri ile organik bir bağ içindedirler ve ilişki içinde buldukları partilerden para almaktadırlar⁷⁸. Bu kulüplerdeki faaliyetlerin nasıl gerçekleştiği ile ilgili olarak 12 Mart 1890 tarihinde Londra Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazı, bu türden girişimlere ışık tutacak bir içerik taşımaktadır. Söz konusu yazıda Londra'nın mahallelerinden birisinde bulunan Debating Club'de, Ermeni yayın organı Haiasdan gazetesi yazarı Sevasly'nin akıcı bir İngilizce ile yaklaşık 45 dakika süren konuşmasında, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin ıslahatlar ilgili olan hükümlerinin sadece kağıt üzerinde kaldığını, Ermenilerin yaşadığı vilayetlere Osmanlı Devleti tarafından Ermeni memurlarının tayin edilmediğini, bir Ermeni kızının kazanda diri diri

⁷⁶ BOA. Y. A. HUS, 227/38.

⁷⁷ BOA. HR. SYS, 2823/7.

⁷⁸ BOA. HR. SYS, 2823/7.

kaynatıldığını, hükümet işlerini Müslüman memurların yürüttüğünü, Ermenilerin asıl amacının Ermenistan’da bağımsızlık değil özerklik olduğunu, söylediği belirtilmiştir.

Londra Büyükelçiliği ilgili yazısında, bu konuşmadan sonra, Osmanlı Devleti’nin bu konudaki politikalarını iyi bilen Jolivar isimli bir kişinin Sevasly’nin konuşmasının hemen ardından söz alarak Sevasly’nin sözlerini delilleri ile çürüttüğünden bahsetmektedir. Jolivar’ın Ermeni kızının bir kazanda diri diri kaynatıldığının yalan olduğunu, bazı Ermenilerin Kürt kılığına girerek bir misyoneri öldürmeleriyle Katolik ve Ortodoks Ermeniler arasında bu olaydan dolayı büyük bir çatışma çıktığını, bir rahibin ahıra sığınan çaresiz bir çocuğu öldürmeleri için köylüleri teşvik ettiğini, Ermenilerin Padişah’a bağlılıklarını sunmakla beraber özerklik istemediklerini söylemelerinin hemen yanında ıslahatın yapılmaması halinde Ruslara katılmaktan söz edenin yine Ermeniler olduğunu, topluluk huzurunda ifâde ettiğinden bahsetmektedir. Bu da Londra Büyükelçiliği’nin Ermeni faaliyetlerini Londra’da nasıl takip ettiğini ve karşı tedbir çalışmalarının hangi usûllerle yapıldığının küçük bir örneğini bize göstermesi açısından önemlidir⁷⁹.

Bu türden çalışmalara misal teşkil edebilecek bir başka olay olarak 20 Mayıs 1890 tarihli Sadaret’ten Hariciye Nezareti’ne gönderilen bir yazı gösterilebilir. Söz konusu yazıda, Londra ve Newcastle’de bulunan Osmanlı Devleti’ne dost İngilizlerin, İngiltere’deki Ermeni faaliyetlerinden rahatsız oldukları gerekçesiyle Hyde Clarke ve Collet adlı İngilizlerin önderliğinde “Osmanlı Devleti’nin Bütünlüğü’nü Savunma Komitesi” adlı bir örgütü kurduklarından bahsetmektedir⁸⁰. Bu konuda Londra Büyükelçiliği’nin gayretleri de söz konusu yazıda takdir edilmekte, bu tür faaliyetlerin desteklenerek yaygınlaştırılması hususunda, nelerin yapılması gerektiği konusunda değerlendirmeler istenmektedir.

d. İngiltere’nin Ermenileri Kışkırtması ve Osmanlı Adli Sistemine Müdahalesi

İngiltere, isyan hareketlerini teşvik etmiş Osmanlı ülkesinde huzuru bozan Ermenilere de sahip çıkmıştır. İsyancı Ermenilerin adil yargılanmadıklarını, şahitlerin dinlenmediğini, bunlara söz hakkı verilmediğini, insan haklarına uygun duruşmalar yapılmadığını⁸¹ öne sürerek bunların tahliye edilmeleri noktasında Osmanlı Hükümeti’ne baskı yapmıştır.

⁷⁹ BOA. HR. SYS, 2823/7; BOA. HR. SYS, 2823/8; BOA. HR. SYS, 2823/43.

⁸⁰ BOA. HR. SYS, 649/37.

⁸¹ BOA. HR. SYS, 2819/30.

İngiltere'nin Osmanlı Adaleti'ne müdahale etmesinin en güzel örneklerinden birisi hiç şüphesiz Ankara Mahkemesi'nde davaları sürmekte olan öğretmenler Tomayan ve Kayayan'ın dava süreçlerinde takındığı tavidir. Bu davalar, İngiliz Büyükelçiliği tarafından Osmanlı Hükümeti'ne iletilmiş, İngiliz Parlamentosu'nda gündeme getirilmiş, Londra'da Ermeni Komitesi taraftarları tarafından bir miting yapılmıştır. 24 Haziran 1893 tarihli İngiliz gazetelerinin tamamı Ankara Mahkemesi kararlarından dolayı Osmanlı Devleti aleyhine yayınlar ve yoğun eleştiriler yapmaktan geri durmadıkları gibi ayrıca yargılamayı protesto etmişlerdir⁸². Bunun yanı sıra İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Rosebery, 3 Temmuz 1893 tarihli beyanatında Padişaha Tomayan ile Kayayan'ın affetmediğinden dolayı son derece kırgın olduğunu da belirtmekten geri durmamıştır. Tomayan ile Kayayan olayında kabinesini iknâ edemeyeceğini, İngiltere'ye gelecek olan Mısır Hidivi'ne eşlik etmesi için iki İngiliz savaş gemisini Mısır'a gönderme konusunda karar alabileceğini Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya bildirerek Osmanlı Devleti'ni açıkça tehdit etmiştir. Büyükelçinin Mısır konusu ile Ermeni Meselesi'nin ayrılması gerektiği konusundaki isteği de İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edilmemiştir⁸³. Bab-ı Âli, bu durumun suçları sabit olan iki caninin İngiltere'nin girişimleriyle serbest bırakılmalarının devletler hukukuna aykırı olduğunu, bunlar serbest bırakıldıkları takdirde, Osmanlı Adaleti'ne güvenin sağlanamayacağını, bu durumun bundan sonraki tedhiş ve isyan hareketlerini teşvik edeceğini, belirttikten sonra, bu iki kişinin serbest bırakılması için İngiltere Devleti tarafından defalarca girişimde bulunulduğundan dolayı İngiliz Hükümeti'ni ve İngiliz kamuoyunu hayal kırıklığına uğratmamak için talebin serbest bırakılma şeklinde değil de bir istisna olarak bir daha geri dönmek üzere Osmanlı ülkesi dışına çıkarılmaları, şeklindeki Padişah iradesini, İngiliz Hükümeti'ne bildirmiştir⁸⁴. İngiliz Hükümeti de 5 Temmuz 1893 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne göndermiş olduğu bir yazı ile Mısır Hidivi'ne İngiliz savaş gemilerinin eşlik etmesi konusunun o an için söz konusu olamayacağını bildirmiştir.

Osmanlı Devletinin İngiltere'deki Ermeni faaliyetlerine karşı almış olduğu tedbirler arasında bulunanlardan birisi de hiç şüphesiz basın yolu ile Ermeni iddialarına karşı cevap vermeye çalışmak olmuştur. Londra'daki İngiliz-Ermeni Cemiyeti Başkanı Francis Stevenson'un New Review dergisine bir yazı yazarak Ermeni Cemiyeti'nin bilinen görüşlerini tekrarlaması üzerine, Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, Sadık müstear ismi ile New Review dergisinde yayınlanmak üzere ve daha çok İngilizlerin

⁸² BOA. Y.A. HUS, 267/77.

⁸³ BOA. HR. SYS, 1002/17.

⁸⁴ BOA. HR, SYS, 2819/31.

yayınladığı Mavi Kitaplardan alıntılar yaparak suçlamalara karşı daha çok cevap verir mahiyette bir yazı kaleme almıştır. Sadık Bey, Erzurum'daki asayişin bozukluğu suçlamalarına karşı İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Mösyö Hampson'un 23 Mayıs 1891 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir William White'a yazdığı resmi yazıya atıfta bulunarak son yıllarda Osmanlı Devleti'nin yönetiminde tamamen ıslahat yapıldığının anlaşıldığını, Erzurum'daki Osmanlı memurlarının ülkenin ihtiyaçlarını daha iyi takdir ettiklerini, huzur ve düzeni korumak için çok ciddi çaba sarf ettiklerini, yine 1891 Eylülünde yazdığı bir başka raporda da Erzurum'da huzur ve asayişin yerinde olduğunu, son savaştan bu yana ülkenin hiçbir zaman bu kadar iyi olmadığını belirttiği yazılarını (Mavi Kitap, 1890 s. 56-57 dipnotlarını) delil olarak göstermiştir. Sadık Bey, Mösyö Stevenson'un şikayet konularından birisi olan Bitlis ve civarındaki düzensizlik suçlamaları ile ilgili olarak da, Kürt kıyafetlerine girip yabancı ülkelerdeki ihtilâl komitelerinin talimatları doğrultusunda hareket eden pek çok Ermeninin suçlar işleyerek bunu Kürtlerin üzerine yüklemeye çalıştıklarını (Mavi Kitap, 1. Fasikül, 1890, s. 1-4, 7-22) referanslarıyla ortaya koymaktadır. Sadık Bey, anlattığı konuların doğruluğunu teyit edecek bir başka delil olarak da Albay Chermshire'nin Ağustos 1889 tarihli raporunu göstermektedir. Söz konusu raporda Albay, Osmanlı ülkesinin önceki yıllara göre son derece huzurlu olduğunu, Türklerin Ermenileri öldürüp yok etmeye ve kızlarını kaçırıp Osmanlı haremlerine sokmaya kalkıştıkları yolundaki söylentilerin gülüp geçilecek birer masal olduğunu (Mavi Kitap, 1. fasikülde Anadolu halkının durumuna dâir olan yazılar, 1890, s. 17- 21) dipnot göstererek ortaya koymaktadır⁸⁵.

Mösyö Stevenson'un ıslahatların yapılmadığına ilişkin eleştirisine cevaben Sadık Bey, 1889 yılında ıslahatın bir kısmının gerçekleştirildiğini, 1893 yılında daha geniş bir ıslahatın yapılacağını, Nisan 1892'de yayınlanan diğer bir Mavi Kitap'ın içeriğinin de Anadolu'da gerçekleşen ıslahat hareketlerinde hangi aşamalara gelindiğinin anlatıldığını, Sir William White ile İngiliz konsoloslarının halkın can ve mal güvenliklerine karşı yapılan fiillerin nasıl cezalandırılıp suçluların nasıl kanun önüne çıkarıldıklarını Osmanlı memurları tarafından bu ve buna benzer olaylar karşısında etkili tedbirler aldıklarını söylediklerini (Mavi Kitap, s. 3, 14, 26, 54, 66) referans kullanarak ifade etmiştir⁸⁶.

Sadık Bey, yalan haber yazan İngiliz gazeteleri ile ilgili olarak İngiltere'nin Van Konsolosu Mösyö Devey ile Albay Chermshire'nin Ermeni gazeteleriyle bunların tarafını tutan İngiliz gazeteleri hakkında ağır tenkitlerde bulduklarını örnek göstermiştir. Bu tenkitlere İngiliz

⁸⁵ BOA. HR. SYS, 2851/59.

⁸⁶ BOA. HR. SYS, 2819/31.

Büyükelçisi Sir Willam White'ında katıldığını (Mavi Kitap, Şubat 1890, s. 23; Nisan 1892, s. 10, 58) referanslar göstererek açıklamaktadır.

Mösyö Stevenson'un hapistekilere işkence yapıldığı ve deri altlarına canlı böcekler konulduğu iddialarına da Sadık Bey, Ankara Valisi Abidin Paşa'nın Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği bir yazıdan bahsederek karşı cevap vermektedir. Paşa'nın bu konudaki söylentiler konusunda Hükümet'e gönderdiği yazıda, işkence söylentilerinin İngiltere'de etki bırakacak uydurmalarından başka bir şey olmadığını, Ermenilerin kendi arkadaşlarına, hatta hapishane bekçilerine bile bunun yalan olduğunu söylediklerini, belirtmiştir. İşkence iddialarının da resmî üç doktor tarafından incelendiğini, doktor raporlarından da bu iddiaların asılsız olduğunu ispatladığını ifade etmekte olduğunu söylemektedir. Hapishanelerdeki şartların çoğu Avrupa ülkesinden konfor olarak iyi olmasa bile yöntem olarak iyi olduğu Sadık Bey tarafından ayrıca ifade edilmiştir⁸⁷.

Mösyö Stevenson'un işkence ve işkence aletleri konusundaki iddialarına karşılık olarak da Sadık Bey, Osmanlı hapishanelerinde asla işkence aletlerinin kullanılmadığını, bu iddiaların, Osmanlı adaletini töhmet altında bırakmak için belli çevreler tarafından gündeme getirildiğini söylemiştir. Mösyö Stevenson'un Ermenilerin sadece Hıristiyan oldukları için baskıya uğradıkları iddiasına karşılık olarak Sadık Bey, dinî baskı iddiasının İngiliz kamuoyunu Ermeniler lehine etkilemek amacı ile gündeme getirildiğini, son tahriklerin merkezi olan Merzifon'da 32 seneden beri Amerikan misyonerlerinin ikâmet etmekte bulunduğunu 32 yıllık süre zarfından son iki üç yıla kadar dinî baskı ile ilgili en ufak bir şikayetin Merzifon ve başka yerlerden gelmediğini, sadece 3- 4 yıldan bu yana, öğrencilerinden bazılarının bir siyasî ihtilâle karışmalarından bu yana Anadolu'da dinî baskı uygulandığı iddialarının ortaya atıldığını, oysa gerçeğin, Avrupa'da eğitim gören bazı Ermenilerin Osmanlı ülkesinde Ermenistan diye atfettikleri bir yörede Ermeni Özerk İdaresi'ni kurma hayaline kapıldıklarını, Osmanlı Devleti'nin demografik yapısının incelendiği takdirde bu tür bir özerkliğe bu toprakların müsait olmadığını, Ermenilerin hiçbir yörede çoğunluk olmadıklarını ifade etmiştir⁸⁸.

Mösyö Stevenson'un Ankara Mahkemesi'nde yargılanan Ermenilerin adil yargılanmadıkları, kendilerine söz hakkı verilmediği, bunların Hıristiyan oldukları için kurban edildikleri v.b iddialarına karşılık olarak da Sadık Bey, davaların görüşülmesine 20 Mayıs'ta başlanıldığını, Osmanlı memurlarının söylenenin tam aksine, duruşmaları gizlemek yerine mevcut tüm araçları kullanarak açık hale getirdiklerini, duruşma

⁸⁷ BOA. HR, SYS, 2819/31.

⁸⁸ BOA. HR, SYS, 2819/31.

tutanaklarının Levant Herald gazetesinde bu kural çerçevesinde yayımlatıldığını, sanıkların kendilerini savunmak için istedikleri kadar konuştuklarını, her türlü kolaylığın gösterildiğini, avukatların da sanık savunmaları ile ilgili olarak uzun savunmalar okuduklarını, davanın başlangıcından sonuna kadar aralarında İngiliz konsolosunun da bulunduğu yabancı devlet konsoloslarının duruşmaları takip ettiklerini belirtmiştir. İngiltere’de Ermeniler tarafından kurulan ve adına İslahat Cemiyeti denilen gerçekte ise Fesat Cemiyeti olarak tanımlanabilecek olan Cemiyet’e Ankara sanıklarının üye olduklarını şerefle kabul ettiklerini söylediklerini, eldeki mevcut sabit deliller doğrultusunda da Osmanlı hukuk kuralları içinde bu sanıklara suç derecelerine göre adil cezaların verildiğini, mevcut kanunlara saygılı olmak gerektiğini, Ermenilerin ve yandaş çevrelerinin Ankara’daki sanıklar işkence görüyorlarsa Kayseri ve diğer yerlerdeki sanık ve mahkumlar da işkenceye uğruyorlardı varsayımlı yaklaşımlarının hiçbir hukuk kuralı ve hakkaniyet ölçüsüyle bağdaşmayacağını, söz konusu tarihte Kayseri’de ilgili olayla bağlantılı hiçbir tutuklunun olmadığını, ifâde ederek bu ve buna benzer asılsız iddiaları ortaya atanların bunu düşünmek istemediklerini, açıklamıştır⁸⁹.

Mösyö Stevenson’un, İngiliz Ermeni Cemiyeti tarafından Mösyö Bryce’e verilen bir ziyafette yapılan propagandalara uygun olarak Cebel-i Lübnan’da olduğu gibi Anadolu’da yaşayan Ermenilere bir tür özerk bölge oluşturulması fikrine karşılık Bryce’in bile Ermenilerin bizzat propagandacılarının bile bu kadarını istemediklerini söylediğini, gerçeğin de bu olduğunu, ifâde etmekte, ayrıca, yaklaşık üç yüzyıldan bu tarafa Ermenistan diye bir yer olmayıp Osmanlı Devleti ile iç içe geçtiğini, birkaç Ermeni’nin milli eğilimlerini desteklemek için Şark Meselesi’ni yeniden ortaya çıkarmalarının çok garip olduğunu ifâde etmiştir⁹⁰.

Sadık Bey, Ermenilerle Cebel-i Lübnan ahalisinin durumlarının birbirleriyle kıyaslanması hakkında da şu şekilde açıklamalar yapmıştır; Cebel-i Lübnan’da aynı soya mensup ve nüfusu kalabalık bir çok kabilenin bir araya gelmiş olduğunu, oysa Ermenilerle meskun şehirlerde böyle bir demografik yapının bulunmadığını, eskiden beri Cebel-i Lübnan’ın özerk olduğunu, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları 5 vilayette Müslümanlar ile Ermenilerin hangi oranda bulduklarının incelendiğini, bunlara örnek olarak Osmanlı Adliye Nezareti tarafından verilen bilgiler ışığında Mösyö Clifford Lloyd’un yaptığı araştırma sonucunda Bab-ı Âli’nin sözü edilen vilayetlerdeki Müslümanların sayısını 1.432.075 kişi olarak belirtmişken Mösyö Llyd bunu 1.233.402 olarak belirttiğini, yine bu vilayetlerdeki Hıristiyan ahalinin sayısının söz konusu kişi tarafından 566.925 olarak

⁸⁹ BOA. HR, SYS, 2819/31.

⁹⁰ BOA. HR, SYS, 2819/31.

gösterildiğini Osmanlı Devleti'nin rakamlarına göre de bu sayının 512.925 olarak tahmin edildiğini aradaki farkların çok cüzî olduğunu (İngiliz Büyükelçisi Sir William White tarafından Marquis de Salisbury'ye yazılan 26 Mayıs 1891 tarihli notayı içeren Kasım 1891 tarihli Mavi Kitap, s. 38) referans göstererek ifâde etmiş, sayıların nasıl abartıldığını, bu ve buna benzer nedenlerden dolayı Cebel-i Lübnan ile Ermeni sorunu arasında hiçbir paralelliğin kurulamayacağını belirterek, mevcut rakamların Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerde geçerli olduğunu Anadolu'nun tamamının bu rakamlara dahil edilmesi durumunda nüfus oranının 10/1 olacağını yabancı ülkelerde Ermenilerle ilgili sayıların nasıl abartılıp bundan sonuç almaya çalışmanın abes olduğunu ifâde etmiştir

Sadık Bey, sonuç olarak amacın Ermeni Meselesi'ne dinî bir hava vererek Türkleri zalim, Ermenileri de haksızlığa uğrayan mazlum pozisyonda gösterip İngiltere'nin kısıktılmasının hedeflendiğini, siyasî kışkırtmanın bunun için yeterli olmayacağını bilindiğinden meseleye dinî bir boyut verilmeye çalışıldığını belirterek, konunun, “Bulgaristan Mezalimi” ile ilişkilendirilmeye çalışıldığını halbuki İngiliz kamuoyunun Bulgaristan Mezalimi adı altında nasıl yanıldığını daha sonra çok iyi anladığını, bu konudaki delillerin İngiliz Devleti tarafından da bilindiğini, İngiliz Hükümeti'nin başka ülkelerin iç işlerine karışmaktan ziyade kendi iç sorunları ile uğraşmasının daha yararlı olacağını, İngiliz işçi sınıfının İngiltere'deki sosyal sorunlar konusunda daha fazla beklemeye tahammüllerinin kalmadığının ortaya çıkmakta olduğunu, ifâde ederek yazısına son vermiştir⁹¹. Londra Büyükelçisi, ayrıca dergi yayınlandığında birkaç nüshasını da Dışişleri Bakanlığı'na göndereceğini de yazısının sonunda ifade etmiştir⁹².

Sadık Bey müstear ismiyle New Review Dergisi'ne Ermeni komitesi üyelerinden Stevenson'un daha önce bu dergide yayınlanan yazısına cevap olarak kaleme alınan Londra Büyükelçisinin tahriratı bize aynı zamanda İngiliz kamuoyunda Ermeni meselesinin hangi boyutlarıyla gündemde olduğunu göstermesinin yanı sıra daha çok hangi başlıklar altında İngiliz kamuoyunun yönlendirilmekte olduğunu da ipuçlarını vermektedir.

SONUÇ

İngiltere, Ermeni sorununda temel unsurlardan biri olmuştur. Başlangıçta Protestanlık mezhebinin koruyucusu olarak konuya müdahil olma yoluna gitmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Protestan mezhebine mensup olanları himaye etme ve kollama siyasetini daha sonra Ermenileri Protestanlaştırma gayretlerine dönüştürmüştür. Dinî müdahale

⁹¹ BOA. HR, SYS, 2819/31.

⁹² BOA. HR, SYS, 2819/31.

gerekçeleri daha sonra siyasî bir yapılanmanın alt zemin çalışmalarına dönüştürülmüştür.

İngiltere'nin eleştiri ve müdahale konularını kısaca başlıklandırmak gerekirse karşımıza ana hatlarıyla şu unsurlar çıkmaktadır. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince yeterince ıslahat yapılmaması, Ermenilere Hıristiyan olduklarından dolayı işkence yapılması, Ermenilerin açlık ve sefalet içinde yaşaması, Anadolu'nun her yerinde asayişin çok bozuk olması, bilhassa Kürtlerin Ermenilere karşı çok acımasızca saldırmaları, gibi unsurlardır.

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bu tür davranışlar karşısında çoğu zaman teşvik edici yada görmezden gelen bir tavır içine girmesi, yollarda eşkıyalık, gasp ve güvensizliğin hakim olması, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin kasıtlı olarak geri bırakılması, Osmanlı memurlarının bilgisiz, kaba, Hıristiyanlara karşı düşmanca tavır sergileyen yeteneksiz bir yapıya sahip olmaları, suçlamalarını öne sürmüştür. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı ileri sürdüğü argümanlardan bazıları da, Ermeni kızlarının kaçırılıp bunların Türk haremlerinde tutulması, Ermenilerin dinî vecibelerini yerine getirme isteklerine karşılık bu görevlerini yerine getirmelerine fırsat verilmemesi⁹³, bu konuda ısrar edenlerin hapse atılarak, bunlara işkence yapılması⁹⁴, olmuştur.

İngiltere'nin Ermeni sorunu çerçevesinde iddialarından diğeri de işkence olmuştur. İngiltere, Ermenilerin derilerinin altına canlı böcek koymak suretiyle işkence yapılması, mahkemeye çıkarılan Ermenilere adil davranılmaması, bunlara yeterince söz hakkı verilmemesi, avukatlarının savunmalarına fırsat verilmemesi, yalancı tanık ve şahitler yolu ile bunlara adil olmayacak şekilde çok ağır cezalar verilmesi, Ermenilerin din adamlarını yetiştirmelerine imkan tanınmaması, gibi konuları zaman zaman gündeme taşımıştır.

İngiltere, Ermeni sorunu kapsamında Osmanlı Devleti'ne idarî yapılanma konusunda baskı yapmıştır. İngiltere, Cebel-i Lübnan'da ahaliye tanınan özerk yönetim modelinin Ermenilere yaşadıkları topraklarda tanınması, Ermeni ve Hıristiyan bir vali atanarak Ermenilerin Ermenistan bölgesinde özerk bir yönetime kavuşmaları, büyük devletlerin Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi konusunda daha hassas ve yükümlülüklerine müdrik anlayış taşımalarını arzulamıştır. İngiltere, bu konuda diğer Büyük Devletleri, yeterince hassas olmamakla, bu antlaşmanın ilgili hükümleri gereği Osmanlı Devleti'ne gerektiği kadar baskı yapmamakla suçlamıştır⁹⁵.

⁹³ BOA. HR. SYS, 2753/21.

⁹⁴ BOA. HR. SYS, 2826/38.

⁹⁵ BOA. HR. SYS, 2753/21.

Osmanlı Devleti'nin asılsız iddialar karşısında sergilediği tavır daha çok İngiltere'nin kendi resmî belgelerini delil göstererek savunma yapma biçiminde olmuştur. Bu savunma türünün en önemli örneklerinden birisi Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın girişimleri olmuştur. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, daha çok İngiliz resmi belgelerine de dayanan çeşitli dönemlerde yayınlanmış Mavi Kitaplara atflarda bulunarak bilhassa İngiliz konsolosları ve İngiliz Büyükelçilerinin İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri yazı, rapor v.b kanallarla iletilen görüşlerini referans kullanarak bu asılsız iddiaları çürütmüştür⁹⁶. İngilizlerin Osmanlı Ermenileri konusundaki faaliyetleri ana karakter olarak bu minvalde sürüp gitmiştir.

İngiltere, Ermenileri güya insan hakları, dinî özgürlükler, daha iyi yaşam koşullarının sağlanması, özerk bir yönetim altında hayatlarını sürdürmeleri, asayişsizliklere karşı Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin temini, refahtan daha çok pay alma, gibi konularda himaye etmeye çalışmıştır. Gerçek durum ise bunun tam zıttıdır. İngiltere, Ermenileri, çoğu defa Osmanlı Devleti'ne müdahale araçlarından birisi, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu kendi topraklarına katmaması için tampon bir halk, Fransa'nın geleneksel Doğu Hıristiyanlarının koruyucusu ünvanını dengeleyici bir unsur, olarak kullanmak istemiştir.

⁹⁶ BOA. HR. SYS, 2851/59.